

Михайло Андрусяк

УВ'ЯЗНЕНА СКРИПКА

Українська Повстанська Армія ділилася на чотири групи: УПА-Захід, УПА-Північ, УПА-Південь, УПА-Схід. Одним із організаторів та командиром УПА—Південь був полковник Батько (Омелян Грабець), про життєвий та бойовий шлях якого йдеться в кількох розділах документального нарису.

Розповідь бранки сталінських концтаборів Галини Грабець про свого чоловіка Омеляна, поневіряння його родини та свої власні записав Михайло Андрусяк із Коломиї.

«Гряде епоха, за якою меч буде
поборений силою духу, темряву
ненависті здолає любов, сила стане
обов'язком, згода подарує щастя...»

Йосип Лось

ЗМІСТ

I БУДЕМ ПАМ'ЯТАТИ	1
II ОМЕЛЯН ГРАБЕЦЬ	3
III ПЕРШІ КРОКИ	4
IV «В РЯД СТАВАЙ, ЩОБ НЕ БУЛО ЗАПІЗНО!»	9
V ЗАКОНИ ВІЙНИ.....	14
VI НЕБЕЗПЕЧНЕ ПОВЕРНЕННЯ.....	21
VII «25». ВІД КАРПАТ ДО ВОРКУТИ.....	24
VIII ДОЛЕ, МОЯ ДОЛЕ... ..	31
IX «ЖАЛОБНІ» ВЕСЕЛОЩІ.....	36
X «ВОЛЯ АБО СМЕРТЬ!»	38

I БУДЕМ ПАМ'ЯТАТИ

Львів потрясли дикі погроми, розгул польських шовіністичних банд.

У ті часи місто Лева було центром української кооперації в Галичині, слава про яку лунала по всій Європі. Добротною продукцією славився «Маслосоюз». Його масло й бринзу вивозили на продаж чи не в усі європейські країни. По селах і містах Польщі у крамницях попитували лише за маслом з «конюшинкою», емблемою «Маслосоюзу». Таке воно було смачне. Чудові вироби випускала кондитерська фабрика «Фортуна нова» (теперішня фірма «Світоч»). Добру репутацію мав і «Центросоюз». Але славилася українська кооперація не тільки високою якістю своєї продукції, а й культурою обслуговування.

Полякам це було, як сіль в оці. Вони не витримували конкуренції з українськими кооператорами. «Маслоссоюз» диктував ціни в усій країні.

Колонізатори не додумалися ні до чого ліпшого, як зводити порахунки з грізним

конкурентом методом погромів і залякувань. То були, звичайно, варварські, нецивілізовані способи конкурентної боротьби.

За цю брудну антиукраїнську й антилюдяну справу взяли польські «ендеки». Дії розбишакуватої молоді координувалися з Варшави. Там же складалися й плани несамовитих оргій у Львові. На українські установи в місті стали нападати польські молодики, часом таки досить добре озброєні. Чого не скажеш про нас. Поліція й місцева влада, якщо не сприяли їм, то всіляко потурали. Польське населення Львова в основній своїй масі симпатизувало погромникам. Шовіністичні пристрасті бушували й вихлюпувалися через край. Поляків у місті жило багато. Переселення їх з польських теренів всяко заохочувалося. Насувалося велике лихо не тільки для Львова, але й для всієї Галичини. Виникла крайня потреба організовувати оборону. Отоді й проявив себе Омелян Грабець – здібний і грамотний організатор.

Над Європою нависла загроза війни. Фашистський звір готувався до стрибка на Європу. Щоб про це здогадатися, необов'язково було вельми знатися на політиці.

У Галичині, я то відчувала по Львову, панувало надзвичайне напруження, передчуття якогось великого лиха. Одним із виявів антиукраїнських, шовіністичних настроїв була так звана «пацифікація».

Озброєні різним залізччям, польські банди нападали на села, палили хати, різали худобу, наливали в збіжжя нафти, нищили майно, жорстоко били й безжалісно калічили всіх, хто траплявся під руку. Офіційна Польща мусила рахуватися зі світовою думкою, тому відкрито не підтримувала бандитів. Проте нишком санкціонувала всі їхні безчинства.

Не знаю, чи були вбивства, але травм, каліцтв було доволі. Про це кажу з певністю, бо була в лікарні, яку відкрив митрополит Андрій Шептицький поблизу собору святого Юра. Зламані ключиці, потрощені ребра, перебиті руки-ноги, провалені черепи... Ще й тепер тяжко згадувати все те. Досі відчуваю болісні погляди жертв. Терор ширився по всій Галичині. Погромникам таки вдалося частково залякати наших людей, особливо в селах. Досить комусь було гукнути, що йдуть поляки різати українців, як село, наче вимирало. Люди хапали клумаки, що були повсякчас під руками, дітей і втікали в поля, ліси чи до сусідніх сіл. Життя під постійною загрозою нападу ставало нестерпним. У відповідь на терор по селах і містах формуються загони самооборони. Атмосферу того дня чудово передає пісня, що побутовала тоді в галицьких селах.

В понеділок рано дзвони задзвонили,
Українські хлопці овес молотили:
Однії ціпами, другі машинами,
А треті в кошарах коні пуцували.

Над'їхало авто, коло гміни стало.
Вийшло з того авта тих ляхів немало.
Ввійшли до читальні, стали вікна бити,
Голова читальні не знав, що робити.

Подерли Тараса та й Івана Франка.
З вікон не лишилось ні одного рамка.
Подерли подушки, вишивані блюзки,
А в збіжжя налляли нафти і чорнушки.

Подерли подушки, вишивані яски,

А пір'я літало в повітрі, як пташки.
Би-сте, хлопці, знали, би-сте пам'ятали,
Що в тридцятім році буки фасували.
Будемо ми знати, будем пам'ятати,
Будем свої буки ляхам віддавати.
Польща ся скасує, Україна буде,
Українські хлопці ляхам не забудуть.

II ОМЕЛЯН ГРАБЕЦЬ

З'ява Омеляна Грабця у Львові викликала помітне пожвавлення в студентському середовищі. Чому? Бо прийшов він уже з ореолом героя після Берези-Картузької, де його надламали фізично, але аж ніяк не морально. Ми знали, що прибув він до нашого міста саме для праці зі студентами.

Скликали загальні збори УССТ (Українське Студентське Спортивне Товариство), на яких Омеляна мали обирати головою. Про це ми довідалися напередодні. Майбутньому ватажкові симпатизували всі. Особливо зацікавлені й збуджені були дівчата. На їхніх обличчях прочитувалося захоплення, бо Омелян був хлопець із себе гарний. На брак уваги до своєї персони він ніколи не міг поскаржитися. Хоч, як мені здавалося, на те не дуже зважав і жодним чином не зловживав своїм становищем.

Я була секретарем УССТ. Омеляна вперше побачила на цих зборах. Хоч начулася про нього від дівчат уже чимало. Про себе відзначила, що він нічогенький собі хлопець. Усе. Більше не мала можливості дивитися на хлопця чи, бодай, думати про нього, бо мусила вести протокол.

Після зборів новий голова УССТ попросив керівництво й секретаріат затриматися, щоб виробити план подальших дій. Наближалася весна, а з нею й необхідність активізувати спортивне життя. Мені то було не дуже на руку, бо саме на цей час випадало моє найбільше навантаження в музичному інституті. Треба було пильнувати навчання й управлятися зі скрипкою. У спорті мала певні здобутки в довгих бігах та лижах. До Омеляна навіть близько не підходила, позаяк був він уже оповитий гамірливим дівочим віночком. Домовлялися про тренування на площі Сокола-батька. Ми з Васильком Бандерою, вельми прихильним до дівчат, стояли збоку. Хлопець засумував, як побачив, що всі його симпатії стрімголов кинулися до Омеляна Грабця. Василько мав невисокий зріст і трохи страждав від того. Я, щоб заспокоїти доброго хлопця, подалася з ним геть від гамірливої дівочої зграйки.

Пізніше кількома днями ми зі Святославом Левицьким та Марійкою Білас, сестрою славного Василя Біласа, обідали в Студентській Домівці. З Марійкою ми разом мешкали, а з її молодшим братом Влодком дружили. Хлопець відбув ув'язнення на «Свентим Кшижу». Дуже то була тяжка в'язниця. Влодко стріляв у провокатора Мотику, але не поцілів. Тож мусив утекти від польської поліції до Німеччини. Сидимо ми, значить, за обіднім столом, аж підходить Омелян Грабець і просить дозволу присісти. Зав'язалася жвава невимушена бесіда. Отоді я й запізналася з Омеляном трохи ближче. Він провів нас із Марійкою додому.

Від того дня Грабець зачастив до нашої домівки. Я була певна, що він приходить до Марійки, інакше просто й бути не могло. Дівчина вона гарна, ще й славна завдяки

своїм братові й вуйкові. Я ж така собі незавидна дівчина.

Омелян приходив завжди ненадовго. Розмовляли, здебільшого, з Марійкою. Я завжди чимось була зайнята. Але одного разу він сказав, що волів би зустрічатися зі мною без Марійки. То була цілковита несподіванка для мене. Омелян Грабець був, як на мою думку, надто недосяжний. А тут раптом пропонує зустрічатися. Я без роздумувань погодилася, хоч здивуванню моєму не було меж. Зустрічалися ми частенько.

Який би Львів не був великий, містом дуже швидко поширилася чутка, що Галька зустрічається з Омеляном Грабцем. Дівчат це здивувало неймовірно. Не скажу, що їм то було вельми приємно. Омелянів вибір одобрювали далеко не всі. Мені просто у вічі не раз казали, що, мовляв, він у тобі такого побачив спеціального. Та й справді. За вродливу я себе ніколи не мала. Зодягалася дуже скромно. Мама моя – бідна вдовиця. Мала я одну-єдину сукню, темну таку, з білим комірчиком. Відчувала себе в ній пречудово. Ходила на всі забави, що давали медики, правники... Компанійською була. Й гадки не мала про те, що тепер називають комплексом неповноцінності. На той час у Львові вважалося непристойним піти на два якісь заходи в одному й тому ж платті. Але вимоги ті були не для мене. В однісінькій сукні ходила на всі забави.

ІІІ ПЕРШІ КРОКИ

Омелян Грабець народився 1 серпня 1911 року в Любачівському повіті. Батьки його родом із тих же країв. Нове Село, невеличке сільце неподалік містечка Чесанова, – його батьківщина. Рід Грабців дяківський з давніх давен. Прадід дякував і водночас учителював. Єдиний у селі знав грамоту. Батько Петро, людина розумна й далекоглядна, не поділив, як більшість сільських газдів, землі на клапті між дітьми, а вирішив усіх їх вивчити. Мав чотирьох синів. Найстаршого, Івана, залишив на дяківстві.

Після чотирьох класів сільської школи Омелян іде вчитися до гімназії у Перемишлі, яка була на той час могутнім бастионом українських патріотичних сил. Польські шовіністичні власті чудово це розуміли. Тому всі директори навчального закладу були агентами дефензиви. Тож не дивно, що члени українських боївок не хотіли миритися з таким становищем і виносили директорам смерті присуди. Самі ж їх і виконували. За кілька років вбито трьох директорів гімназії. Фізичну розправу нерідко чинили й над учнями-сексотами. Теперішній мій чоловік Володимир Жук пригадує, як одного дня, йдучи до гімназії, довідався, що щойно вбили сексота. Зайшов до приміщення, а в класах уже хтось розкидав летючки з написами: «Собаці собача смерть».

Одне слово, у Перемиській гімназії точилася щонайактивніша, відчайдушна й безкомпромісна боротьба проти польського гніту. На дуже високому рівні стояла організація «Пласт». Вона гартувала молодих людей і фізично, і духовно, давала заряд хлопцям, які з часом чи не всі ставали членами УВО (Української Військової Організації). Такий вишкіл пройшов і мій майбутній чоловік Омелян Грабець. Мав він непогані фізичні дані та визначні спортивні здобутки. Дуже швидко став одним із провідників «Пласту». Наскільки вдалося мені довідатися з його скупих розповідей про себе, то ще у вищих класах гімназії вступив до УВО, потім до ОУН.

По закінченню гімназії батько послав Омеляна за кордон, до Празького

політехнічного інституту. Там хлопець одразу ж пірнув у вир політичної боротьби. Був дійовий і невтомний. За найближчих приятелів мав Михайла Сороку, Буйдуника.

Над Галичиною вкотре нависли чорні хмари. Лиха година настала для всього українства. Крісло міністра внутрішніх справ Польщі зайняв страшний україножер П'єрацький. Найвразливішим місцем, куди можна було найдошкульніше вдарити, щоб полонізувати українську молодь, була освіта. Саме туди спрямував свій удар міністр. Для того мав досить засобів і несамовитого завзяття. Його плани треба було будь-якою ціною зірвати. За справу взялася молодь з ОУН. Незважаючи на посилену варту та всі перестороги, П'єрацького застрелив Гриць Матейко. Акція відбулася у Варшаві. Участь у ній брали і жінки, передусім, Дарія Гнатківська, дружина Лебеда, та Катруся Зарицька. Мав своє завдання й Омелян Грабець.

Матейка переховували в Дорі біля Яремчі, в хаті вчителя математики Зарицького, Катрусиного батька. Польська поліція, таємні агенти дефензиви нищпорили по всіх закутках у пошуках сміливця. По якомусь часі Матейко щасливо відбув до Америки.

Однак у Празі в організації виявився провокатор Барановський. Польський уряд зажадав видачі учасників акції. Було заарештовано Михайла Сороку. Проте декому таки вдалося втекти до інших країн. Але Омеляна Грабця чехословацькі власті поспішили видати польській поліції. Хоч прямих доказів його причетності до справи не було, хлопець таки зазнав жорстокої кари – став в'язнем число 264 страшного концентраційного табору Берези-Картузької. Засудили його 9 вересня 1935 року, Просидів до січня 1936. Про те буде докладніша бесіда трохи далі. А тепер пригадався вірш, якого присвятив Омелянові його товариш по неволі під числом 321. Ось уривочок із нього.

...Ти тямий, неділя, та не йдемо в церкву,
Але до праці. Несемо ноші.
Пожовкле листя дерев у парку
Вперто нагадує – осінь.
Каштан шепоче осінню назву
Й золоте листя мов сльози ронить.
Лайка жандарма до праці гонить.
Та ми думками спільно помчали
До тих, що в тузі по нас остались.
Цілуємо неньку, вітаємо друзів.
Шепочем дівчині: «Кохана», –
П'яніємо щастям, забувши, друже.
Що це лише фата моргана.
Різкий проклін! Кінець омані,
Ми знову до праці нагнулись
І на катівське: «Арештовані,
Не гадає там!» –
Чомусь так гірко всміхнулись.

Саме пора зробити невелику дегресію й, оскільки Михайло Сорока досить видний наш діяч, розповісти дещо про нього. Михайло сидів у Станіславській в'язниці, де відбувала ув'язнення й Катруся Зарицька. Молоді люди якимось незбагненим чином познайомилися там і стали листуватися. «Поштарем» між ними був мій брат, в'язничний сповідник отець Тарнавецький. Він вів у Станіславові «малу семінарію»

при єпископаті, яку заснував єпископ Григорій Хомишин. Було то щось на зразок гімназії, де навчали вбогих хлопців.

Під постійним страхом викриття, ризикуючи свободою, отець Тарнавецький передавав листи закоханим, а коли молодята вийшли на волю, дав їм шлюб.

Утім повернемося до злощасної Берези-Картузької, що нажила собі лихої слави. Та чи є у світі інакші концтабори? Було Омелянові там надзвичайно важко. Зі шкіри пнулися польські антиукраїнські сили, щоб морально й фізично ламати свідомих українців, хоч проти більшості в'язнів польські урядовці не мали жодних юридичних підстав. І певною мірою це їм вдавалося. Бо не всі були героями і не всі готували себе завчасу до боротьби та поневірян.

Мілько, так називала я свого чоловіка, готовий був до всього. У Березі-Картузькій просидів недовго, бо дістав тяжку травму. Валок, яким укочують асфальт, розтросив йому руку. Додому прийшов з покаліченою правицею і на милицях. До того ж нажив собі у неволі гострий ревматизм, бо спали в'язні на холодному сирому бетоні. З початком війни концтабір у Березі-Картузькій перестав існувати.

Удома, в Новому Селі, громадськість подбала про Омеляна. Селяни зібрали кошти й відправили хворого на курорт. Там він швидко поправився, бо здоров'я мав, слава Богу, добре, та й пластунський гарт став у пригоді.

Організація скерувала Омеляна Грабця до Львова. Там його призначили директором малої ткацької фабрики. Водночас вливається легально в студентське життя як спортсмен. Став головою Українського Студентського Спортивного Товариства, Сам голова був, як тепер називають, легкоатлетом. Спринтер і стрибун у довжину. Мав чудову реакцію. Був високий на зріст й худощавий. Мав у коротких бігах і стрибках у довжину помітні здобутки. По страшній Березі-Картузькій не зміг цілком відновити спортивної форми. А до ув'язнення часто посідав перші місця на змаганнях. Своім спуртом подивовував не лише вболівальників, але й фахівців. Режим для себе встановлював дуже жорсткий. Був надзвичайно вимогливий до себе й у той же час поблажливий, може, аж занадто, до інших. В обходженні з людьми дуже й дуже м'який. У вдачі його не було й натяку на імперативність. Навдивовижу був діяльний. Організатор, як то кажуть, від народження. Студенти його відразу полюбили. Бігали за ним по п'ятах. Чого тільки не організовували з хлопцями та дівчатами. Рух, праця, порив – то була звична форма існування Омеляна Грабця. Без цього його просто важко собі уявити.

Якості талановитого організатора дуже придалися йому в подальшій підпільній роботі на теренах Волині, Рівненщини й, особливо, Винничини, де працювати у ворожому німецькому оточенні було надзвичайно складно. Тепер можу сказати, що Омелян Грабець був небуденним організатором. Своєю м'якістю, що межувала часом із поступливістю, він домагався більше, ніж інші незламною твердістю. Доброзичливість, ввічливість, лагідність обеззброювали будь-кого. А ще був надзвичайно довірливий. Хтозна, як повелося б йому, коли б не та довірливість. Проте не було практично випадків, аби хтось із тих, хто з ним працював, порушив дисципліну. То свідчить, мабуть, про те, що міг Омелян бути також суворим та вимогливим. Інтуїтивно відчував, як себе повести з тією чи іншою людиною в кожній конкретній ситуації.

Навчання у Празькому інституті не лише збагатило О. Грабця фаховими знаннями, але й надало якоїсь вишуканої елегантності його манерам, хоч загалом був він хлопець простий. Після нашого одруження справу поставив так, що я повинна бути

дружиною й мамою, а він – займатися ризикованими справами. Бо діти його не повинні піти попід плоти, якщо ми обоє сядемо або загинемо. Так казав він. Але я була цілком протилежної думки. Тому не покидала громадської роботи. Частенько займалася нею потай від чоловіка. Під час польських погромів ми з дівчатами активно боронили Вищий музичний інститут у Львові. Сил у нас було обмаль, а цінності в інституті неабиякі. Лишень дванадцять фортепіано, а ще інші інструменти. Польські бандити могли їх просто знищити. А інститут наш фінансово мався дуже слабенько. Приміщення його захищали й наші професори Барвінський, Людкевич. Останній дуже боявся. Організував оборону сторож Андрій. Він служив свого часу в австрійському війську. Тож приладнав до водяної труби пожежний шланг з брандспойтом, щоб зупиняти нападників водою. Коли ми випробували його пристосування, то виявилось, що потужний водяний струмінь будь-кого зіб'є з ніг. Це додало нам впевненості у власних силах. Андрій зробив собі пожежницький шолом, знайшов десь залізного щита, на випадок, якщо стрілятимуть. Одне слово, був у всеозброєнні, Ми засіли на третьому поверсі. Василь Барвінський – ректор – за весь час оборони ні разу не покинув інституту. Прибігали і Нижанківський, і Дримайлик, й Охримович, і Євген Козак. Колесса, хоч і боявся, теж заявлявся коли-не-коли. А ми з дівчатами сиділи там весь тривожний час. Я бігала кількаразово до близького політехнічного інституту для обміну інформацією про погромників. Поляки до нашого інституту так і не поткнулися.

Бешкетникам стали давати гідну відсіч. Наші хлопці зорганізувалися в боївки, і полякам стало непереливки. У кривавих сутичках українські сили самооборони почали брати верх. Іншого порятунку в тім часі для нас не було. Кожен мусив постояти за себе і за своїх близьких. Помочі чекати звідкілясь було годі. Сила пішла на силу. І поляки не витримали.

У крамницях «Маслосоюзу» над входом повиставляли бутлі з сірчаною кислотою. Поткнувся б котрийсь із бандитів досередини, його облили б кислотним душем, Жоден не відважився на таку купіль. Так п'яному, безнаказному розгулові польських шовіністів, підтримуваному офіційними колами у Варшаві, ми протиставили свою витримку, мужність, хоробрість, вміння постояти за себе в скрутну годину.

До «пацифікаторів» зопалу пристало чимало університетської молоді польського походження, але гору в тому злютованому вирвиську все-таки тримали польські батяри, різні покидьки. Згодом їх посилали за гроші на придушення Карпатської України. Відбували вони невеликий вишкіл і рушали творити чорні справи. Окрім львівських хуліганів туди посилали й неписьменних, затурканих людей з інших міст та сіл Польщі. Найпередовішим, найсвідомішим на Закарпатті було студентство. Молоді люди проводили велику просвітницьку роботу серед населення. Тому я незгідна з твердженнями, нібито польські батяри були на боці українських патріотів і що їх, начебто, організовував Омелян Грабець. Ні перше, ні друге не відповідає дійсності.

Потреба в обороні всього українського постала щонайнагальніша. Пан Петро Мірчук із Філадельфії пише, що організацією цієї вкрай потрібної справи зайнявся Роман Шухевич. Безсумнівно, так воно й було. Шухевич, щирий патріот України і видатний діяч ОУН, згори координував оборонні дії. Про це у мене, звичайно, не могло бути достеменних відомостей. Зате я добре знаю, що безпосередньо організацією оборони Львова займався Омелян Грабець. Він був у гущі всіх подій. То була його рідна стихія. Таким високим керівником, як Шухевич, не вільно було

«висвітлюватися», бо то було вкрай небезпечно, оскільки ми ще не мали зброї й були практично безборонні. Грабець розподіляв обов'язки та функції, розставляв людей. Він повністю володів обстановкою у Львові. Мав активних і дійових помічників. Найближчі до нього були Мілько Логуш, Тюшка, Іван Равлик. Згодом Омелян Логуш емігрував за кордон. Івана Равлика вбили німці. Разом із ним знищили всю родину.

Ми, студентки, також мали свої завдання у цій нелегкій справі. Основним обов'язком нашим було стежити за пересуванням польських банд, вивідувати їхні плани й наміри. Справа то була досить небезпечна. Викрити нас могли будь-якої хвилини. Пощади тоді годі було сподіватися.

Потрапила я одного разу на зборище шовіністів. Величезний актовий зал Львівського політеху, що на вулиці Л. Сапєги (тепер Миру), заповнений вщерть. Антиукраїнські промови, такі ж гасла й заклики. Речники аж шкварчать ненавистю, розбризкуючи її з трибуни в наелектризований зал. Опрацювавши таким чином розбурханий натовп, верховоди віддавали вказівки, де й що громити та нищити. Я фізично відчувала все те зло, всю ненависть, спрямовані проти мене й мого народу. Було страшно, але переважало бажання активного спротиву цій дикій юрбі. Довідавшись про наміри погромників, я з ризиком бути викритою відкололася від них і чимдуж подалася до своїх, щоб попередити й запобігти лихові. Отакі були наші студентські «розваги». Без зайвої похвальби хочу сказати, що жодного разу нікого з нас бешкетники не розкрили. Може, в тому була не лише наша заслуга як добрих конспіраторів, але й їхня цілковита безпечність і віра в безкарність та власну перемогу. Проте факт є фактом.

Кара на бандитів знайшлася. Ні, їх не карали польські органи правосуддя, карали їх ми – українські патріоти. Про це вже розповідалося.

Я закінчила в Коломиї польську вчительську семінарію. На українську платну гімназію мама моя не могла отягнутися, бо була вдовиця і дуже бідна. Тому я пішла вчитися туди, де дешевше. Вибору особливого не мала. Але то аж ніяк не значить, що я була ізольована від справ українських. Вступила і до «Пласту», й до інших товариств та організацій. Одночасно ходила до музичної школи, директором якої був Роман Рубінгер. Школа була філією Львівського музичного інституту. По її закінченню ми мали право йти вчитися до вищої школи. Так я потрапила до Вищого музичного інституту імені Лисенка у Львові.

Поляки ніяк не хотіли миритися з існуванням Карпатської України, яку очолив священник Августин Волошин. Усе більше й більше своїх вишколинців посиляли вони на Закарпаття для диверсійних акцій. Не дрімали й ми. Відсилали туди своїх людей, лише з протилежною метою.

Готувався до «відрядження» й Омелян Грабець, як такий, що добре знає терен. Ми мали їхати разом. Але, на лихо, я тяжко заслабла й довго пролежала в постелі. Мешкала тоді в Зимній Воді, під Львовом, бо на квартиру у місті не мала грошей. Тут жила безплатно, даючи уроки синові господарів. Таким чином на Закарпаття ми не поїхали.

У Львові тим часом назріли такі події, що Омелян потрібен був тут. Перед самою війною на Міцкевича, 10 відбувся Студентський конгрес. Будиночок той зберігся донині. Конгрес накрила польська поліція. Заарештувала всіх учасників, і суд засудив їх до криміналу. Омелян завжди намагався відгородити мене від дій, які могли б якимось чином пошкодити мені. Казав, що йому працюється спокійніше, коли дружина не причетна до ризикованих справ. Тож мусила робити все потай від Мілька.

Отака собі подвійна конспірація. Бувало так, що він відводив мене на станцію й відправляв до Зимної Води, а я першим же потягом поверталася до Львова знову й займалася справами.

Саме завдяки чоловіковому передчуттю я уникла арешту. Довірівшись своїй інтуїції, він не пустив мене на конгрес.

Омеляна протримали у в'язниці до самої війни з німцями. Поляки ще не набули, на щастя, досвіду більшовиків. Тому, коли вибухнула війна, всіх політв'язнів повипускали на волю, а не розстріляли, як це практикували їхні східні сусіди.

Першого дня німецько-польської війни, 1 вересня 1939 року, я дістала побачення з чоловіком. Поспішаю до Бригідок, а назустріч ковпотять якісь перелякані закривавлені люди. Агій, думаю, що воно таке? Аж то німці влаштували криваві жнива. Кинули бомби на ринковий майдан, де було велике скупчення людей, безжалісно й методично розбомбили залізничний двірець. Там загинули й мої подруги.

Я ж нічого того це знаю поки що. Стою собі під Бригідками, з ноги на ногу переступаю від нетерплячки. Навколо метушаться обідрані, обпалені, окривавлені люди. Сприймаю те все якось відсторонено, бо маю бачитися з Мільком. На душі прикро, гнітить якесь важке передчуття. У небі темно від літаків. Я собі гадаю, що то польські. Та й більшість людей, очевидно, так думала, Міщани позадирали голови до неба й стоять гуртками не лише на хідниках, але й посеред вулиці. Коли розкумекали, що воно таке, заметушилися. Ніхто ж бо не знав, як рятуватися від повітряного нападу, а команди не було жодної. Паніка, загальне сум'яття, хаос. Нарешті брама Бригідок відчиняється навстіж, і в неї рине потік дітей, жінок. Що б то мало значити? Виявляється, в'язничні охоронці зібрали тут свої родини, бо гадали чомусь, що німці не бомбитимуть в'язниці.

Приступаю ближче до конвоїрів та й кажу, що у мене побачення з чоловіком. Ті виричилися на мене, як на якусь ненормальну. «То що, пані, що пані! Яке видзене? Война! Пані не розуміє, же війна?!» Ось так, під брамою Бригідок, довідалася, що розпочалася друга світова війна. Так довго очікуване моє побачення з засудженим Омеляном не відбулося.

IV «В РЯД СТАВАЙ, ЩОБ НЕ БУЛО ЗАПІЗНО!»

У Львові воєнна колотнеча. Повно військових. У небі гуркочуть німецькі літаки. Польські з'являлися лише після заходу сонця. Містом розросталися грабежі й розбої. Польським батярам було де розвернутися. Щодня грабували якусь крамницю або й кілька. Не було жодного правопорядку. Розгاردіаш, страшенна паніка, бандитизм. Почався загальний голод. Біда!

За день до приходу німців в'язниці повідмикали. Ув'язнені повиходили на волю. Хоч не всі. Декого евакуювали, головно, дівчат. Омелян повернувся додому.

Вулицями Львова гуркотіли мотоцикли. Перші німецькі стежі. Омелян швидко зорієнтувався в непростій обстановці. Того ж таки дня організував оборону собору святого Юра від грабіжників та різних зловмисників. Багато допомагали йому львівські студенти. Дуже активні були брати Малащуки, Роман і Генко. Коли потреба в захисті храму відпала, Мілько роздобув десь коні, й ми подалися на його вітцівщину – до Нового Села. Про залізницю чи якийсь інший транспорт годі було й думати. Все навколо паралізоване, в тому числі й транспорт.

На Любачівщину приїхали ми в той час, як там створювалася демаркаційна лінія між німецьким Рейхом та Радянським Союзом. Керівники двох імперій поміж собою вже домовилися про розподіл територій та сфери впливу, не намагаючись навіть при цьому врахувати волю місцевого населення. Демаркаційна лінія проходила неподалік Нового Села. "Гам були великі стави, болота, а за ними – невеличке містечко Чесанів. У ньому були вже німці, а в Новому Селі починали господарювати більшовики.

Відновився помаленьку рух поїздів. Невдовзі я змогла поїхати по маму й брата до Коломиї. Ми не думали залишатися під більшовиками, бо добре знали, що то може коштувати для нас.

У Львові, вже на зворотньому шляху, оббігала всіх наших знайомих. Зайшла й до Миколи Атаманюка. Він родом з Мишина. Дуже був діяльний і відданий справі хлопець. Тож забігла я до Миколи на квартиру, а його вдома нема. Ірина Стельмах, його дружина, смажить щось на кухні. Кажу їй, аби кидала все й розшукала Миколу. Разом подамося до Любачева. Тим паче, що він мав передніше якісь конфлікти з львівськими баришівниками.

До Атаманюка зайшла ще раз через кілька годин. Але Миколи знов не було. Як могла, переконувала Іру, що їм доконче треба втікати зі мною. Проте на любачівський поїзд вони так і не прийшли. Причини не знаю. Лише знаю, що Миколі це коштувало життя. Його через три дні після моїх відвідин забрали більшовики. Через якийсь час, того ж таки тридцять дев'ятого року Миколу Атаманюка замордували.

Совіти хапали й безжально знищували всіх свідомих українців. Почуття жалю чи бодай здорового глузду вони не мали. У Чесанові спішно організувався Український Національний Комітет. Омелян Грабець стає його головою на Холмщині. Був це специфічний Комітет і завдання та цілі мав особливі, бо функціонував на пограниччі. Члени його перебували в постійній напрузі між фашистським молотом та більшовицьким ковадлом. Проте діяв Комітет бездоганно зрештою, як і все, що організовував Мілько. Було налагоджено масову переправу українців, які бажали врятуватися від більшовицького «раю». Їх великими групами переховували вдень у лісі, в селі – по хатах, а вночі через стави, мокляки, болота перепроводжували таємними стежками на німецький бік. На кожному кроці чигала страшна небезпека. Треба було пильно хоронитися від більшовиків. З Коломиї цим «переходом» скористалися Сливинський, Малащук, Витвицькі, Гумінілович Степан... Загалом, людей врятували без ліку. Омелян на перших порах сам проводив утікачів. Згодом провід заборонив йому особисті переходи. Йому довірили організацію цієї складної й небезпечної справи. Завдяки його здібностям та вмінню з хижих пазурів сталіністів вирвалося чимало видатних галичан.

Утікачі потрапляли до Кракова, де їм надавали все необхідне. Тут діяла розгалужена мережа українських організацій. То був своєрідний пересильний пункт, звідки люди з надійними документами та грошима потрапляли до інших країн.

Чоловіка вдома я бачила вкрай рідко. Якщо й приходив, то втомлений, виснажений до знемоги. З власним часом, здоров'ям, навіть життям більшість із нас тоді не рахувалася. А Мілько й поготів. За кілька годин вдома він поповнював сили й знову поринав з головою в роботу, яку цинив понад усе, навіть, понад власне життя, хоч життєлюб був великий. Але щастя собі й своєму народові треба було виборювати в тяжкій боротьбі з загарбниками різних мастей, але з'єдинених несамовитою ненавистю до України, нестримним бажанням уярмити її люд.

Один звір, спритний, дужий, хижий, кровожерний, приготувався до

смертельного стрибка на другого, велетенського, лютого, лінивого, але такого ж кровожерливого...

На кордоні, на перший погляд ніщо не віщувало війни. Не видно було скупчення військової техніки та солдатів чи якихось значних їх переміщень. Відчувалася тільки якась дивна напруга. Страшне лихо зависло десь у високості, готове будь-якої миті впасти на голови збідованих людей по обидва боки кордону.

Хоч війни всі чекали й готувалися до неї, кожен по-своєму, окрім хіба що сталінських служак (у переддень страшної для всього людства події їм не вільно було навіть слова мовити про війну з німцем). Нагрянула вона несподівано. Лихо завжди падає зненацька. Мобільне, моторизоване й добре організоване німецьке військо з ходу підім'яло прикордонні застави більшовиків і ввірвалося на простори Галичини.

Одного дня до нашої хати в Чесанові завітали німецькі офіцери-гестапівці. Приїхали аж з дистрикту, з Кракова, агітувати мого чоловіка до праці в гестапо. Сиділи в невеличкій кімнатці за круглим столиком, іншого в нас не було. Мількові аж віддих перехопило, зблід весь, але стримався. Згодом пояснив мені чому. Один із гестапівців, Алі, в тому часі наступив йому боляче на ногу під столом і зиркнув просто у вічі. Потім, уже наодинці, пояснив Омелянові, що то могла бути остання секунда його волі. У разі відмови його заарештували б відразу. Провід доручив Омелянові Грабцеві укоренитися в гестапо, увійти до німців у довіру.

Омеляна забрали до Кракова, а звідти з військовими – на схід. Кур'єри від нього з'являлися досить часто. Він діяв.

Я ж тим часом вчителювала. Жили ми в Новому Селі з мамою та маленьким Нестором. З кур'єрських донесень довідалася, що чоловік займає високий пост коменданта міста Рівного. Скаржився, що не може витримувати подвійного життя. Дуже йому було важко грати роль запопадливого німецького служаки. Але провід наполіг, і Омелян підкосився наказові.

На нелюбій службі протримався не дуже довго. Солдати й офіцери Червоної Армії масово здавалися німцям у полон. Колективізація, розкуркулення, шпигуноманія та всякі інші «блага» соціалістичного ладу далися взнаки. Німецькі табори для військовополонених були переповнені. Колишні громадяни СРСР надіялися на краще життя в німців. Але Омелян довідався про їхню подальшу долю. Майже всіх їх мали знищити. Повинні були виконати певні таємні роботи, як скажімо, збудувати ставку Гітлера на Винничині, й піти в небуття. Довідавшись про справжні наміри фашистів, Омелян на свій страх і ризик розробив план порятунку приречених. З допомогою своїх помічників зумів організувати втечу полонених.

Така діяльність «коменданта» не могла довго тривати в таємниці від німецьких властей, особливо, від гестапо. Одного дня до нього прийшли два вищі гестапівські офіцери. Навіть не намагалися приховати злобу й ненависть до свого ставленика. Почали обзивати Омеляна зрадником. На те він їм відповів, що зрадником почував би себе тоді, якби не допоміг тим нещасним, не врятував від смерті своїх братів-українців. Гестапівці мовчки перезирнулися. Надто переконливі були аргументи. Либонь щось людське прокинулося в їхніх черствих до чужого лиха душах. Не прощаючись, подалися геть, лишень сказали, що прийдуть по нього через годину. Вплинула велика сила переконання, якою Мілько володів навдивовижу добре.

Звичайно, чекати годину гестапівців він не збирався. Того ж дня пішов у підпілля. Незабаром з'явився в нашому селі Тоді й розповів мені оцю всю історію.

Тим часом німці масово проводили свої звірячі акції проти членів ОУН та всіх

українських патріотів. Розстріляли Івана Равлика з усією родиною. Заарештували Степана Бандеру, Ярослава Стецька, інших провідників. Чомусь не наважилися їх розстріляти, а вивезли до концтаборів у Німеччині. Це залишається для мене загадкою й досі. Однак нижчих провідників фашисти розстрілювали без жодних церемоній.

Омелян наказав мені йти в підпілля. Йому ж дорога стелилася на Рівненщину, де мав організувати бойові загони для збройного супротиву окупантам, які показали своє справжнє обличчя в обходженні з українським народом.

На терені Любачівського повіту вже діяли українські боївки. Були вони і в Новому Селі. Боївкарями стали чоловікові брати, старший Іван та молодший Василько. В кожному селі у вишколах готували стрільців. Усе більше й більше молодих дужих рук бралися за кріси, щоб стати на герць із знахабнілим загарбником.

Нове Село розкинулося на великому пагорбі. Вся округа, мов на долоні. Тому чужаків видно було здалеку. Коли вони вибиралися з Любачева і їхали в напрямку села, мене одразу ж попереджували стійкові. Хоч скажу, що німці неохоче висувалися з насиджених місць на села, де їх часто-густо могла зустріти прицільна куля українського месника. Але, тим не менше, частенько доводилося мені покидати учнів у класі, хапати на руки дитину, такі-сякі пожитки й тікати. Всі ці біди переживала зі мною і моя мама.

Одного разу (Мілько ще на той час перебував у селі, але того дня подався був у справах до Ярослава) хату обскочили німці. Налетіли швидко й несподівано, мов круки. Правда, поводили себе зі мною досить стримано й чемно.

Я й оком не кліпнула. Зібрала в кулак всю волю і використала всі свої акторські здібності, щоб поводитися невимушено й навіть здаватися веселою та гостинною. Гестапівці коротко презирнулися й зрозуміли, очевидно, що я нічого не знаю про чоловікові справи. А я все припрошую їх сідати й почекати чоловіка, бо він має урльоп і тепер постійно вдома, але нині поїхав до родичів. Один із гестапівців трохи гостріше глянув мені в очі й запитав, куди саме поїхав чоловік. Якогога недбаліше відповідаю, що до Рави-Руської. Казав, що довго не затримається. Тому прошу панів офіцерів трохи почекати.

Роль наївної, безпосередньої й трохи дивакуватої жіночки вдалася мені блискуче. Гестапівці мало двері не виламали, так кинулися до своїх мотоциклів. Лише закуріло за ними. Розповідали мені згодом, що в Раві-Руській німці з ніг збилися, розшукуючи Омеляна Грабця. То просто диво, що вони відразу ж не повернулися, щоб розправитися зі мною. Та я й не збиралася чекати на них, а відразу ж утекла. Від того дня для мене й моєї родини почалося правдиве підпілля.

Тяжка то була справа – підпілля. З маленькою дитиною на руках, вагітна, мало не щодня міняла житло. Люди боялися, бо за переховування – розстріл. Але народ наш добрий і на біду-лихо чутливий. Хто б там і що б там не казав. Без людської допомоги ми з дітьми просто не вижили б. Хлопці мої з народження підпільники. А молодшенький, Любомир, став підпільником ще до своєї з'яви на світ Божий. Так розпорядилася лиха доля.

З Любачівщини довелося перебратися в Карпати. Тут нашим пристанищем стало село Середній Березів, у якому вчителювала моя сестра. Знайшлася робота й для мене. Допоміг інспектор Подоляк. Дружина його німкень, але дітей виховували щирими українцями. Їхній син Богдан став священиком. Має сьогодні парафію під Коломиєю. Пан Подоляк мав добре серце. Без жодних документів, посвідок прийняв мене вчителькою до сільської школи. Була я там, як птах на гілці, але все ж при ділі.

У Чесанові тим часом розігралася трагедія, викликана моєю втечею. Але про все за порядком.

Любка я народила в Любачеві. Була вже на той час у підпіллі. Відразу ж після пологів утекла з міста. Допоміг знайомий лікар Жидак. Поляки розшукували мене по всьому місту. Запопали в Чесанові одну полячку, що дуже була подібна до мене. Мало не вбили жінку. Ледве зуміла переконати й довести бідолашна, що вона не пані Грабець. Мене були б затоптали на місці. Так що тікала я і від німців, і від поляків.

Поляки оточили хату Мількового батька, у якій на той час були діти Нуся й Петрусь. Дівчина зуміла якось заховатися в соломі. Петруся схопили й збили на винне яблуко. Кинули мертвого, як вони гадали, й пішли собі десь далі на грабунки. Хлопчина виповз якось на город і там заховався. Потім поволозки дістався до сестри Настуні, яка живе нині у Ставчанах на Львівщині, й так урятувався. Нині Петро Грабець мешкає в Солові біля Коломиї. Знана й поважана людина. Громада села обрала його секретарем сільської Ради. До того часу вчителював. Сестра Нуся живе в Коломиї.

Одужавши, Петрусь цілком ще дитиною змушений був піти у підпілля. Ганя з татом теж переховувалися. Точилися запеклі бої між українською партизанкою та польською Армією Крайовою. Згодом батько з Петрусем та Ганею перебралися до Любачева, де були недосяжні для поляків. Знайшли там надійний захисток.

Омелянкові брати, Іван та Василько, загинули в боївках у Любачівському повіті. Івана вбили польські шовіністи, а Василька звели зі світу азіати, що від совітів перейшли на службу до німців. Не знаю, хто вони були такі, власовці чи ще хтось? Але були дуже жорстокі.

Мілько довго не давався чути. Аж якось несподівано з'явився в Березові. Побув із нами кілька днів, поняньчився з дітьми. Любко був малюсінький, але вже тягся до тата. З явною неохотою чоловік збирався в нелегкі мандри. Суворе тогодення не давало нам найменшої надії на затишне родинне життя. «В ряд ставай, щоб не було запізно!» Словами цього наказу сказано все. Така була невмолима дійсність. Провела я Омеляна за село і не знала, що бачу його востаннє.

Окремо хочу сказати кілька слів про нашу з дітьми подорож з Любачівщини на Гуцульщину. Втікати надумала, як лише народила другого синочка. Бо яке може бути підпілля з немовлям? Одяглася так, щоб не впадати ворогам у вічі. Голову запнула старою хустиною, взула старі розтоптані черевики. Дітей замутулькала в якесь лахміття. До Львова доїхали щасливо, а там, у міському велелюдді та гаморі, збідована жінка з двома діточками ні в кого не викликала підозри. Потягом дісталися до Станіславова, де нас чекав мій брат – отець Тарнавецький. Звідти тим же транспортом з пересадками доїхали аж до Рунгурів. Далі фірою – до Середнього Березова, де проживав того часу славний маляр Осип Курилас. Мешкав у мого кривого, сільського священика Володимира Тимошука. Курилас був уже в досить статечних літах, але жваво цікавився всіма подіями. Ми з хлопцями міцно заприятелювали з художником. А як він любив дітей! Якось прийшов до нас та й каже: «Галю, хочеш, я тобі намалюю картину і пам'ятку матимете з синами». Сів на пензок і за кілька хвилин намалював. Зберігаю той образок, як найдорожчу реліквію. Через усі нещастя пронесла. Висить на стіні в моїй кімнаті.

З цих слів життя наше в Березові може видатися ідилічним. Ні. Жили в постійній небезпеці та тривозі. У сорок третьому наша партизанка зводила завзяті бої з німцями в довколишніх лісах. Особливо запеклі – в Космачі та побіля нього. Кажуть, німці

доконче хотіли розгромити базу, де проходив старшинський вишкіл УПА. Повстанці не допустили того. Стріл лунав у горах, наче десь на верховіттях горох молотили. На села воронням упало німацтво. Почалися облави, арешти, горезвісне десяткування. Серця гуцулів згоряли у вогні помсти. Стриму месникам не було. Навіть найслабша рука тяглася до зброї. Боївки поповнювалися сміливцями, але число жертв зростало. За своє боягузтво в лісових нетрях наїзники зводили порахунки в селах, зганяли мирний люд на майдани й десяткували – розстрілювали кожного десятого, незалежно від статі й віку, тим паче – провини. Народ український пройшов через страшні механізми нищення. Фашистський – системний, планомірний, безпощадний і більшовицький – дикий, свавільний..., безжалісний.

У таких тяжких умовах навчала, як могла, дітей людських, ростила своїх. Нелегка то справа – виховання дітей, особливо, коли попідвіконню чатує смерть.

На Березів нагрянула каральна експедиція. Німці нищпорили по дворах. Хапали всіх підозрілих. Туди б отих брехунів, що гавкають на кожному кроці про наше співробітництво з німцями. Якщо ми в чомусь і сприяли фашистам, то це в швидшій їхній загибелі. Історія вже розставляє все на свої місця.

Чимало зробив для порятунку невинних людей від розправи та німецької неволі сільський священник Володимир Тимощук. У його хаті заквартирували німецькі офіцери. Господар умів поводити себе з ними так, що стримував німецьких зверхників від свавільних вчинків супроти горян. А партизани знали від нього про плани карателів. Немало сприяло цьому те, що святий отець досконало знав німецьку мову та вмів гідно спілкуватися з будь-ким, навіть із зайдами. Сотні людей врятував отець Володимир, а ніхто й досі навіть словом про нього не обмовився, не те, щоб назвав героєм. Хай будуть широю дякою йому оці спомини та молитви врятованих людей.

Завдяки священникові німці й до сільського люду почали ставитися краще. Кажуть, що благородство й доброта навіть хижого звіра змушують ховати ікла.

Якось тяжко захворіла моя мама. Я поставила їй п'явки. Трохи полегшало, але кров ніяк не могла вгамуватися. Посеред ночі кинулася я до німецького військового лікаря. У нього засиділася пізня компанія. Підсміюються наді мною вояки, гадали, що то візит іншого характеру. Проте лікар швидко відгукнувся на мою просьбу. Дав кілька жовтеньких пігулок і сказав, як їх уживати. Такі пігулки, пояснив він, має в індивідуальній аптечці кожен німецький солдат. Мама випила ліки, і кровотеча відразу ж припинилася.

Понищпоривши ще трохи по довколишніх селах, німці забралися з Березова. Але мене ще довго не покидав страх. Сільські газди не дорахувалися багато чого з домашньої живності.

Через якийсь час брат привіз мені листа, що його Мілько прислав до Станіслава через кур'єрів. Писав, що перехворів тяжко на плямистий тиф, але вже поправився. Це була остання вісточка від чоловіка. Більше я від нього нічого не отримувала.

V ЗАКОНИ ВІЙНИ

Із долів насувалася на Карпати страшна війна. У селах ставало жити все тяжче й небезпечніше. Почала я благодіти брата, щоб просився в єпископа десь ближче до нас. Бо ж мала я на руках двійко дрібних діточок і не могла собі з ними дати ради в тяжких

воєнних умовах. Місце священика знайшлося в Нижньому Березові. Туди й переїхав зі Станіславова отець Тарнавецький. До нього перебралися й ми. Так я стала вчителювати у Нижньому Березові.

Перші весняні громи злилися з гуркотом канонади. Великдень сорок четвертого року святкували ми під тріскотіння скорострілів та гарматне бахкання. Фронт проходив через Яблунів, Печеніжин... Гори двигтіли. Усі навколишні ліси заповнили військові, дороги загатила техніка.

Якась мадярська частина проходила через Рунгури. Наші партизани без дозволу проводу роззброїли мадярів і відпустили їх із Богом додому. Мстиві вояки небавом повернулися до села, але вже більшою силою і при зброї. Помста була страшна. Вбили сільського священика Пужака, який, до речі, передчував біду. У розмові з моїм братом сказав, що хлопці неспродуманим вчинком накоїли лиха. Не пощадили мадярські вояки й священикового приятеля, каліку, що вже довгий час не міг пересуватися без коляски. Вбили кілька десятків селян, навіть дітей та стариків не помилували. Село спалили дощенту, попередньо пограбувавши. Від Рунгурів, великого й багатого села, zostалися тільки згадища.

Випадки обеззброювання мадярських частин, що відступали, мали місце і в інших селах. Але спішно втрутився провід УПА. Самочинство припинилося. Тим більше, що зверхники повстанців зуміли домовитися з мадярами про передачу зброї взамін на продукти. Такі акції проводилися по всій Гуцульщині.

Ще перед спаленням Рунгурів велика мадярська частина зайняла Березів. Командував нею старий, ще австрійський генерал Льошкай. Якогось дня генерал склав нам із братом візиту. Такий був штрамакуватий, молодцюватий, галантний, коротко кажучи, справжній вояка старого гарту. Приніс якісь там напої, наїдки. Поводився надзвичайно вишукано й ввічливо. Дуже ніяковів за своїх підлеглих, які не гребували ні грабежем, ні дрібною крадіжкою. Просив ставити його до відома на випадок якогось беззаконня його підручних. Повторював повсякчас, що грабунок – то є річ неприпустима для вояка. Де починаються грабежі, там закінчується армія. Але військо так швидко деморалізовувалося, що навіть генерал уже майже нічого не міг вдіяти. Це дуже йому долягало.

Мадярські вояки таки пограбували нас із братом. Поздирали зі стін килимки, позабирали з хати різні дрібнички. Брат по гарячих слідах кинувся до генерала на скаргу. Мародерів, то були господарники, швидко знайшли й послали на передову. Майно нам повернули. Але від того дня довелося нам жити в постійному страху помсти. Життя людського тоді ніхто не цінував. Про це попередив і старий генерал. Казав вечорами не виходити з хати, бо може надлетіти «випадкова» куля. Грабіжники здатні на все. Про це досвідчений вояк не подумав, пропонуючи нам свій захист. Було нам дуже тяжко.

Ворогуючі війська зблизилися так, що з окопів розрізняли одні одних без далековида. Стріл на якийсь час припинився. Солдати заприязнилися поміж собою, бо з обох боків було чимало українців, з тією лише різницею, що там – східняки, а тут – закарпатці. Ходили в гості одні до одних, нерідко справляли гостини. Пам'ятаю, був у мадярів поручник з Ясеня молодий такий, симпатичний. Так він більше часу проводив, мабуть, у совітських окопах, ніж у мадярських. Нас попереджували і з одного, і з другого боків, коли будуть стріляти, так що ми завжди встигали схоронитися.

До нашої господи прибілося троє сербів: у мундирах, при зброї. Повтікали з німецького та мадярського війська. Надумали перейти до совітів. Стали ми їх

відмовляти, бо з однієї халепи потраплять у другу. Але повертатися до своїх частин їм було запізно. Там їх мали за дезертирів. У воєнний час дезертирство карається смертю. До далекої Сербії через Карпати пробитися вони вже не могли. В цікавій ситуації опинилася й наша родина. Утікачів переховували на стришку. То було дуже небезпечно: знайдуть їх мадяри – покапають нас за те, що переховуємо дезертирів, знайдуть совіти, знову ж кара, що дали прихист ворогам. Сербські хлопці по кількох днях стришкування наважилися все-таки перейти до більшовиків. Що з ними сталося далі, не знаю. Найкраще, що могло їх на тому боці чекати, – це передова, штрафбат...

Якось приїздить генерал Льошкой і радить нам пакуватися та вибиратися зі села, бо незабаром сюди вступить совітське військо. Часу є рівно стільки, щоб зібратися й неквапом рушати на Закарпаття.

Збір був короткий. Усе своє добро ми повкладали на фіру, запрягли коня й готові були до мандрів. Я витримала невелику суперечку з братом, бо до воза прив'язала корову. Втім, переконувати брата довго не довелося, тож ми хутко рушили в далеку невідому дорогу.

Перед від'їздом генерал Льошкой навчав нас, як діяти. Приїдемо на Закарпаття, перебудемо там воєнну колотнечу, а як фронт перейде, тоді можна буде повертатися назад до Березова. Так воно мало бути насправді і так мали ми пояснювати свою втечу більшовикам. Але не так сталося.

Коли ми через Рокиту дісталися до перевалу, а звідти міркували податися до Мількової родички в Хусті й там пересидіти, мадяри заборонили втікачам залишатися на Закарпатті: їдьте, мовляв, собі до Німеччини.

Перевал аж кишів утікачами від більшовицького «раю». Зустріли ми чимало знайомих. Були тут і священник зі Середнього Березова отець Тимошук, і сотник Курилюк, січовий стрілець...

Десь понад сотню возів зібралося тоді на Ясенівському перевалі. Вся ця валка рухалася на Закарпаття. Німецькі та мадярські жандарми провадили нас до найближчої станції, щоб поїздом відправити до Німеччини. Нікому не вільно було відлучатися від валки. Дозволили відходити лише мені з... коровою. І то лише з огляду на те, що мої маленькі діти залишилися в таборі. О, з тією коровою, то ціла історія! Я вставала ранесенько, напасала її, доїла. Поїла всіх маленьких діточок молоком. Ще всі спали, а я з коровою рушала в дорогу, перед тим довідавшись у мадярських старшин, де робитимуть постій. Бо хоч коні йшли кроком, корова за ними ніяк не поспівала. Так ми з нашою рогатою рятівницею пройшли через усе Закарпаття. На возі зробили буду з килимів та покривал, щоб рятувати діточок від негоди.

У Кошіце стали табором. Перехід через Карпати дався взнаки. Серед подорожніх почалася дизентерія. Особливо допікала хвороба дітям. Разом із ними страждали дорослі. Не обійшла пошесть і моїх хлопців. Нестор ще трохи тримався, а Любко був дуже хворий.

У лікарні, куди ми з мамою принесли слабих дітей, трапився добрий лікар, словак. Оглянув малечу і каже, що Любко до Німеччини ніяк не дотягне. Залишатися тут змоги не було, не дозволяли мадярські власті. Виручив людяний лікар. Прилаштував нас із мамою працівницями при лікарні, щось на зразок няньок. Правда, трудилися ми в різних місцях. Діточки лікуються, а ми з мамою працюємо. Стараємося з усіх сил. Бідували. Всі наші, у тому числі й мій брат, поїхали до Німеччини, а дві замучені тяготами жінки zostалися в незнайомому місті, серед чужих людей, із хворими дітьми.

Любко, меншенький мій, помирає. Сестра-жалібниця, черниця, розраює мене. Намагається втішити тим, що похорон зроблять дуже гарний, дитинка стане ангелятком. З усіх сил старається добра закінниця полегшити мої страждання. Мадярка, але говорила перфект по-німецьки. Я теж добре знала німецьку мову. Хоч які лагідні й заспокійливі були слова доброї жінки, мене вони нітрохи не заспокоювали і слухати їх я не бажала. Як закричу: «Ні!» і бігом до лікаря. Робіть усе можливе, лише б моя дитинка жила. Малят повмирало на той час дуже багато.

Лікар узяв пробу крові в мене й у Любка. Пощастило, групи співпали. Посадив мене швиденько в крісло, ввіткнув у вену зігнутої руки грубу голку. Після того, як дванадцята пробірка наповнилася моєю кров'ю, я підвелася. Стою ледь тепла, ноги, наче поприлипали до підлоги, у голові паморочиться. але питаю лікаря, чи вистачить крові. Готова була віддати всю її, лише б урятувати синочка.

Дуже вболівав за мою дитину медбрат Лаціс. Малят любив надзвичайно. До мене також ставився прихильно. Коли лікар робив дитині переливання крові, Лаціс підтримував мене морально, як міг. Якщо дитячий організм прийме мою кров, то є в Бога надія, що Любко житиме. Було тоді моєму безталанному дитяті близько двох рочків.

Цілу вічність просиділа в лікарському передпокої у напівзабутті. Нарешті лікар виносить на руках зі свого кабінету мою дитинку. Серце моє, що перед цим гупало на ціпу лікарню, зупинилося. Бачила тільки біле тло лікарського халата, а на ньому – жовтувату пляму дитячого личка. Ноги мої намертво приросли до підлоги. Враз Любко підвів голівку й посміхнувся до мене. Найбільшим багатством світу не втішилася б я так, як цією кволенькою дитячою усмішечкою. Я плачу, лікар-словак схлипує, а найдужче ридає медбрат Лаціс. Що то за добрі й порядні були люди. Стоїмо в передпокої, від сліз одне одного не бачимо. Лише дитина усміхається, крутить нетерпляче голівкою, щось лепече весело. Подивився б на цю сцену хтось збоку...

Любкові помало легшало. Нестор уже давно оклигав. Проте лікар не спішив виписувати з лікарні здорового хлопця. Хотів, щоб він морально підтримував братчика. Отакі чуйні й розумні трапилися нам люди. Поклали обох хлопчиків на одне ліжко, бо з місцями в шпиталі було суцужно. Навколо війна, розруха, голод, ненависть, а вони так глибоко вникали в долю чужих їм людей. Людина за будь-яких обставин спроможна залишатися людиною.

Настав нарешті час виписувати дітей із лікарні. Зволікати далі було вже просто неможливо. Ми з мамою працюємо нелегально. Хоронитися стає щодень важче. Головний лікар – страшний шовініст. Як щось запідозрить, не дай, Боже, буде лиха година і нам, і нашим заступникам.

Цілі дні ми з мамою та малими діточками проводили десь у скверах та парках, а вночі лікар та медбрат впускали нас до приміщення, яке мало щось спільне з теперішнім нашим дитячим садком. Благородні й ризиковані були люди, які допомагали нам тої нелегкої години. Та найдужче й досі вражає мене те, що нас ніхто жодного разу не заклавав...

Більше за щоденні муки фізичні, діймали мене переживання моральні. Невідання про день завтрашній глибока тривога за чоловіка. Чи живий? Усе це гнітило надзвичайно. Але треба було тримати себе в руках, бо під моєю опікою діти, мама. Дні нашаровувалися один на один, а несолодкому нашому буттю, здавалося, не буде просвітку.

Не дивно, що довго залишатися непоміченими в невеликому місті нам не

вдалося. Нашим жіночо-дитячим гуртом зацікавилися. Якось у сквері підійшла до нас молоденька малярочка і запропонувала нам помешкання. Отак просто, підійшла і стала просити поселитися в неї. Хату має простору, живе в ній сама. Диво господнє!

Умови царські. Кімната світла, тепла. Їсти-пити маємо що. Рай земний та й годі. Але я міркую собі вже про будучність нашу. Мушу шукати брата, сестру. Треба їхати до Німеччини. Бо прийдуть совіти, а ми розкошуємо собі в малярки. Що буде з нами?

У Кошіце вдалося виробити необхідні папери на виїзд до Німеччини. З тоболами, торбами й дітлахами на руках, нам з мамою було дуже важко пропхатися до вагона. Пробилися якось, примостилися в кутку. Дорога була надзвичайно тяжка й небезпечна. Потяг більше стояв, аніж їхав. Польські партизани, очевидно, ті, що із Армії Крайової, підривали рейки щокілька кілометрів. Часто бомбили літаки.

З великими потугами доїхали до Кракова. Звідти на Закопане. Дорога та стерлася в пам'яті. Пам'ятаю лише виразно, що була дуже виснажлива.

Я уродженка Закопаного. Швидко заkontakтувала з місцевими поляками, бо говорила натурально по-польськи. Вони перевірили моє вміння вправлятися зі скрипкою. Гра припала їм до вподоби. Впросили мене залишитися скрипачкою в ресторації. Дали помешкання. Харчунок для нас усіх брала на роботі. Люди, які заопікувалися мною, були польськими партизанами, але не пробільшовицькими, а «акістами». Я не скривала свого походження, як і своїх поглядів. Розповідала про чоловіка, який воює в УПА. Поляки з розумінням і симпатією ставилися до мене. «Нех пані остає у нас», – казали. Тим більше, що скрипач їм був крайнє потрібен.

Як би там добре не було нам серед поляків, мене все ж не покидала настирлива думка про чоловіка та брата. До Омеляна було далеко, а ось до брата можна доїхати. Після недовгої ради і ще коротших зборів ми з мамою та дітьми рушили далі.

Приїхали до Дрездена. Ніч, хоч око виколи. На станції метушня, шум, гамір... Постійні алярми. Треба хоронитися десь від бомб. Але куди сховаєшся на вокзалі?

Із Дрездена ми потрапили до невеликого містечка Кроссенмюльде. Випало мені працювати на папірні. Жили в гуртожитку, у фінських будиночках. Другого дня в компанії таки, як і я подалася на роботу. Мама й діти zostалися в будиночку.

Фабрика розташовувалася за містом, метрів п'ятсот від гуртожитку. Там я довідалася, що п'ять днів після того, як ми покинули Дрезден, його геть розбомбили американські літаки. Каменя на камені не лишилося. Доля, якоюсь мірою, була прихильна до мене та моїх рідних.

Робота була важка як для жінки. Працювали там, здебільшого, англійські військовополонені. Почували вони себе досить вільно. Конвой не звертав на них жодної уваги, бо тікати було нікуди. Наліоти американської авіації частішали що не день. Нас навіть перестали відпускати до бомбосховища під час бомбардування. Треба було працювати. Нацистські верховоди докладали великих потуг, щоб не зупинилася бездоганна досі військова машина. Тому працювали ми й під бомбами. Коли бомби падали вже цілком близьенько, всі збивалися до купи, щоб разом вижити або вмерти.

Однієї ночі літаків налетіло так густо, що лише від гуркоту їхніх моторів наші будиночки ходором ходили. Про вибухи бомб уже мовчу. В темряві, бо треба було дотримуватися світломаскування, ми з дітьми повискакували посеред зимової ночі на вулицю. Чимдуж кинулися до табору англійських військовополонених. Чомусь усі вважали, що їх не бомбитимуть. Мама Нестора за ручку, я Любка на руки – і в ніч. Бігти треба було понад кілометр. Сніг по коліна. Дорогою Нестор загубив валянок. Цілий кілометр біг босоніж. Слова не проронив. Лише дибав і поглипував на

гуркітливе небо, звідки будь-якої миті могла впасти смерть.

Прибігли, попадали на свої клумаки, аби віддихатися трохи й заспокоїти дітей. Аж тут завважили, що Нестор босий. Розтерла йому ніжку, похукала на неї, розігріла, як могла. Набідувалися мої діточки разом зі мною. Вранці відшукали загублений валяночок у снігу побіля нашого будиночка.

Брат відпитав нас через газету. Сам він осів у Відні, при славному храмі Штефанскірхе. Приїхав по нас і без зайвих балачок велів збиратися в дорогу.

Збиралися без зволікань. Їхалося важко. Війна. Щогодини бомбили. Але треба віддати належне німецьким саперним службам. Залізницю відновлювали дуже швидко. Нашим сьогоднішнім колійовцям повчитися б у них...

Доїхали до Кольміцберга, що в десятих кілометрах від Амштеттена. Там нас уже чекала моя сестра. Далі вже весь час були разом.

Фронт щодень ближчав. А життя йшло своїм плином. Я працювала в бауера-австрійця. Житлом і харчем вся наша родина була забезпечена. Як на воєнний час, жили ми не так уже й погано.

Я сиділа на веранді, в'язала безрукавку. На вулиці бавилася малеча. Було дуже гамірно, бо у дворі вовтузилося понад десятеро дітей: мої, сестрині, господареві, діти якихось бауерових приятелів із Амштеттена. Цілий дитсадочок. Гра була в розпалі. Українські, німецькі, польські слова заповнили просторе подвір'я, що аж посвітлішало від дитячого щебету. Гуркіт моторів у небі заглушив безтурботне різноголосся. Велетенська чорна тінь нагло закрила всеньке подвір'я. Ескадрильї американських літаків несли свій смертоносний вантаж на приречені німецькі об'єкти. Гуркіт одинокого мотора просто над хатою не привернув моєї уваги. Дітлахи, тим паче, не зважали на нього, вибрикували собі безтурботно зеленим моріжком. Раптом величезної сили вибух підкинув мене в кріслі. Здалося, що труснуло всією планетою. По якійсь хвилині світом хитнуло вдруге, втретє... Жах втиснув мене в твердую підлогу. Крісло, в якому мені так зручно сиділося досі, опинилося в мене на спині. Діти!? Після п'ятого страшного вибуху запанувала жахлива тиша.

Навпомацки, заплющивши очі, дочовгала до дверей. Стояла на порозі, не відважуючись глянути на подвір'я, що лякало своєю мертвою мовчанкою. Нерозплющеними очима бачила на місці дитячого ігрища страшенну вирву. Про решту думати не хотілося. Жити також не хотілося... Зажмурившись, згадала всіх святих. Серце виривалося з грудей, поки розтулювала важезні повіки.

Дітей охопила поглядом усіх враз. Не своїх, Несторка та Любка, а всіх загалом, як на вузькому екрані. Дванадцяттеро, як апостоликів. Стояли в чудернацьких позах. Личок їхніх не розрізняла. Навколо дитячих голівок світилися золотаві аури. А може, приверзлося?...

Будинок осів, дах перекосило, тріщини так густо розповзлися стінами, що здавалося, ось-ось розсиплються на порошок. Однак все стояло й не падало. Із величезної воронки на краю подвір'я почулося жалісне бекання. Ягнятко витягали з глибочезної воронки всім гуртом. Ніяк не вкладається в голову, як воно туди потрапило й залишилося жити. Зі всіх людей, що перебували в той час на обійсті, не постраждав ніхто. Відбулися лише страхом. Домашня живність теж уся була ціла й непошкоджена. Випадок цей не ввіпхати в жодні логічні рамці. Інакше, як дивом, його не назвеш. На сусідське подвір'я згодом упала єдина бомба, та не вцілів ніхто. А тут – п'ять величезних бомб! За кілька днів стало відомо, що в літаку щось збавилося, і він чимшвидше позбувся небезпечного вантажу. Закони війни страшні й суворі.

З усіх околиць сходилися люди подивитися на нашу хату. Вибиті шибки, перекошений дах, потріскані стіни. Все це наочно слугувало переконливим доказом того, що всі, хто був у тому часі на обійсті, не повинні б жити. Але трапляються випадки, які не завжди можна пояснити сухою логікою, на щастя. Хату і все навколо неї оголосили святим місцем і збиралися прийти сюди з процесією. Але церемонії тій не судилося відбутися через перебіг воєнних подій.

До Амштеттена вступила совітська армія. Братові я порадила тікати. Сама залишилася. Сподівалася, що довідаюся хоч що-небудь про свого чоловіка. Австрійці дуже спокійно поставилися до наближення більшовиків. Стоять собі біля воріт в камізельках і капелюшках, попихкують люльками. Жінки навіть причепурилися. Чекають. Я їм кажу, дивіться, щоб потім не шкодували. Бо ви ще не мали нагоди пересвідчитися, що таке більшовизм. Тим більше, що німецькі солдати поводили себе на Сході не як цивілізовані вояки, а як дикі завойовники. Помста може бути жорстока. Ховайтеся, поки не пройдуть перші стежі, а тоді вже собі міркуйте, як поводитися далі. Не вірили. Не хотіли вірити в те, що «доблесні солдати» Рейху могли поводити себе так ганебно. Як не могли чи не хотіли повірити, що більшовизм – це той же фашизм, лише вовною догори. Зрештою, згодом таки повірили, але для багатьох то було занадто пізно.

Перші стежі з'явилися в Кольміцберзі пішки. Йшли неквапом, придивлялися пильно до всього. Розпитували, хто ми та що ми, звідки? Побачивши, що бідняки, пішли по багатих бауерах. Через якийсь час поназносили до нашої хати всякого домашнього скарбу: ковдр, коців, покривал, килимів, шуб. Мені то було дуже неприємно. Кажу: «Слухайте, повідносіть те все назад, непотрібне мені награбоване. Що я з цим усім робитиму?» Повіддавали ми награбоване добро австрійцям назад. З чистою совістю стали лаштуватися в дорогу додому.

У бауера попросили пару гнідих. Віддав із задоволенням, бо солдати не сьогодні-завтра конфіскують. Хай краще прислужиться добрим людям. З нами попросився в дорогу Геронім, хлопець, якого вивезли німці зі Східної України. Отаке мав чомусь чудернацьке ім'я.

Була я свідком зустрічі батька й сина. Старого німці вивезли на роботу ще десь на початку війни. Підтоптаний уже досить. А син – солдат. Дуже сердечно обнялися, розцілувались, стали балакати. Син радить татові чимшвидше їхати додому, бо мама й сестри чекають. Старий помовчав якусь хвилю, а тоді каже, що додому не верне, а поїде до Америки. Син визвірився, мало не бив рідного батька. Почав щось про свою комсомольську кар'єру розводитися. А був цей хлопець на диво жорстокий. Безжалісно й безпричинно вбив сусідську жінку-австрійку разом із дітям, пограбував усе її майно. Давав те майно татові, щоб відвіз додому. «По-комсомольськи» той солдатик учинив з усіма багатими людьми, що мешкали по сусідству. Пограбував у них все найцінніше, решту потрошив, ще й зброєю до очей тицяв. Лайдак був останній. Батько виявився куди поряднішою людиною. Перепросив, як міг, усіх, кого скривдив безбожник-син і подався до американців.

Весь наш чималенький гурт: я з двома дітьми, сестра з дитиною та Геронім умістився на великому кованому возі. Рушили з Богом у зворотню путь. Ризик був страшенний. Дороги заміновані. Часто-густо траплялися нерозірвані бомби. Багато людей, що як і ми, верталися фірами домів, підривалися. Ми остерігалися збочувати десь із битої дороги. Навіть траву коням на обочині рвали вкрай обережно. Бо в повітря можна було злетіти щомиті. Так доїхали до Будапешта.

У столиці Мадярщини всі поверненці потрапляли до пересильних таборів. Там їх «перетрясали» кого-куди й відсиляли далі. Героніма відразу ж забрали до війська. Ми товарняком, у тісняві, бруді й смороді, дісталися до Коломиї. Більшовицькі власті вимагали, щоб усі поверталися на останнє своє місце проживання, де перевіряли на благонадійність.

VI НЕБЕЗПЕЧНЕ ПОВЕРНЕННЯ

Я знов у Березові. Поселилася в хаті Макоїди.

У вересні сорок п'ятого хлопці з лісу принесли сумну звістку: в підпільному краєвому виданні журналу «Ідея і Чин» (числа не пам'ятаю), який наші партизани дали мені прочитати, було коротке повідомлення про смерть Омеляна Грабця, мого чоловіка. «Провідник осередних земель на Винничині полковник Батько (Омелян Грабець) загинув геройською смертю в бою з відділами НКВД 10 червня 1944 року». Такою була остання вісточка про мого Мілька. Отримала я її дуже пізно по смерті чоловіка. Плакати довго не було змоги, бо треба було якось жиги. Для дітей. Та й сама я була ще молода.

У Нижньому Березові вчителювала недовго. Роман Рубінгер та кілька приятелів переконали мене переїхати до Коломиї. В тутешньому театрі працювали мої колеги Козулькевич, Якуб'як, інші музиканти. Але ще перед тим до мене написав Дмитро Грабець, священник, який мав довгий час парафію в Обертині, потім в Якубівці. Він не підписав православ'я й чекав з дня на день арешту. То був Омелянів рідний стрийко.

Прийшла я до нього, а він такий скуensterнований, старенький уже, сивий весь, якийсь такий безпорадний, аж жаль розбирає. Розраджувати родича не було часу, а зрештою, й потреби. Збирайтеся, кажу, стрийку, до мене, бо не ви їм потрібні, а ваші маєтки. Лишайте все та й ідемо до Коломиї. Вони не дуже й шукатимуть. Так воно й сталося. Вдалося мені його переконати таки, що кожен день на волі вартий усіх тих багатств. Повкладали на сани нехитрий домашній скарб, запрягли коней і готові були рушати. Але фірман навідріз відмовився везти нас. Боявся, що видасть, де перебуває сільський парох, коли його візьмуть більшовики й почнуть катувати. Чекісти були великі майстри цієї справи.

Поїхали ми зі стрийком удвох. Ні він, ні я не вміємо правувати кіньми. Всі мої знання в цій справі обмежувалися тим, що фірман показав, за яку віжку смикати, щоб повернути праворуч або ліворуч. Посеред поля кінь заступив шлею, а поправити не вміємо. Обоє безпорадні. Дочекалися, аж поки не під'їхав якийсь чоловік і не виручив нас. При цьому дивився на мене такими очима, якими я дивилася б нині на середньовічного рицаря в обладунку посеред потоку машин на міській вулиці. Прийняв мене за якусь божевільну, мабуть, бо мовчки стрибнув у свої гринджоли, й тільки заковпотилося за ним. Так ми доїхали до Березова. А вже після цього нашого «знаменитого» переїзду перебралися до Коломиї.

Житло в місті дав мені один домоуправ. Довідався, що я вдовиця і розраховував, очевидно, на мою прихильність. З Корнича був родом. Але з того йому нічого не вийшло. Отож поселилися ми в маленькій хатині на вулиці Прикарпатській. Прожили там, зрештою, недовго.

Отець Русин, щирий приятель мого брата і мій, відпустив нам парохіяльну хату. То була чималенька, подовгувата будівля. Стояла навпроти драмтеатру, на місці, де тепер кінотеатр імені Мирослава Ірчана. За Польщі в тій хаті була домівка «Сокола».

Тут нам дісталися дві просторі кімнати й кухня. Житло мені було дуже вигідне, бо до музичної школи близько і театр поруч.

У місті панував жажливий голод. Працювати доводилося від зорі до зорі, щоб прогодувати своїх. Давала навіть приватні уроки дружинам емгебістів. Були то жінки різні. Одні непогані люди й не могли ніяк повірити, що їхні чоловіки здатні на якісь непоправні вчинки, інші якраз до пари своїм чоловікам, що катували людей. Правда, порядних було більше все-таки. Просто диво, як вони вживалися з цими катами. Либонь, чоловіки їхні жили подвійним життям. На роботі вдягали звірячу маску, а вдома, в сім'ї, скидали її. Працювала я з тією публікою лише з великої біди. Як той чоловік, що заблукав у лісі й мусив жититися різними личинками, аби тільки вижити. На моїй шії були діти, мама, стрийко, їх треба було прогодувати якимось. Після смерті чоловікового батька до нас ще приїхала Омелянова сестричка Ганя та його молодший брат Петрусь. Після переселення з Любачівського повіту вони жили на Тернопіллі, в селі Баворові. А оце вступили до Коломийського педучилища. Таким чином, чималої нашої родини ще добавилось. Жили всі разом дружною компанією.

Одного вечора у двері постукали, не голосно, але настирливо. Поріг переступила жінка досить таки помітної вагітності. Швидким поглядом допитливих очей окинула всіх присутніх й тихим голосом попросила пристановища. Сказала, що побувала вже в багатьох хатах, але ніде її не прийняли. Хтось нараяв попроситися до нас. Ми нагально провели коротеньку фамільну раду. Хоч і без того було зрозуміло, що ніхто з нас не відважиться вигнати вагітну жінку на вулицю та ще й посеред ночі. Не те було виховання.

Прибула залилася в нас, звичайно. Передихнувши, оповіла мені коротко свою історію. Родом вона із села Поточища, що на Дністрі. Миленка Дарця. За фахом фармацевт. Чоловік її, друг Марко – Хома Василь із Чернятина, був надрайонним провідником Городенківщини та Снятинщини. Обоє загинули в криївці в селі Вовчківцях біля Заболотова 14 травня 1949 року, поживши на світі двадцять шість років. Я просила Дарцю не розповідати багато, бо час був такий, що будь-якого дня мене могли забрати. І Бог його знає, чи не зуміли б чекісти мене «розговорити». Прохала також, щоб відвідувачі до неї приходили якомога рідше. Але посланці від чоловіка-провідника бували в нашій хаті досить часто. А ще перед самими пологами вона забажала, аби дали знати мамі. Боялася неборака, що помре в чужій хаті. Мама приїхала, коли Дарця вже розродилася синочком. Старенька не могла натішитися внучком. Але радість бабусі була затьмарена арештом. Узяли її вдома, коли повернулася з Коломиї. Не добившись нічого від старої жінки в районі, повезли до Станіслава. Дорогою на машину напали партизани. Насправді то були песиголовці, що запродалися більшовикам, разом із перебраними емгебістами. Багатьох із них вона знала як підпільників. Розіграли «виставу» із сільською жінкою. Одне слово, вона й розповіла їм щиросердно про свою Дарцю, похвалилася внучком. Тому нема дивоти, бо в чекістську «бочку» потрапляли навіть досвідченіші підпільники. Підступний і підлий то був ворог.

Емгебісії кільцем оточили нашу хату. Ввірвалися досередини. Поки виясняли, хто й що, Дарця втекла. Як вона це зуміла, одному Богові відомо. Але залишилося немовлятко. Дитинка мала тижнів два. Що ми того дня натерпілися.

Нас із сестрою заарештували. Попередньо ми домовилися між собою, що вона нічого не знає. Я все взяла на себе. Слідство вели в Коломиї. Всі допити проходили в підвалах нинішнього банку. За німців там квартирувало гестапо. Так що функції

підвалів зі зміною влади не змінилися. В них мучили невинних людей. Правда, мене не били. Допитували якісь дуже високі чини. Думали, очевидно, що дружина самого полковника Батька розкриє їм геть усі таємниці. А я й знати нічого не знала.

Із пивниці, в якій мене утримували досі, перевели до якоїсь заграшованої кімнатки. Допитували безперервно, як день, так і ніч. Слідчі вибивалися зі сил, змінювали один одного, а мені не давали й ока стулити. Через кілька днів виснажливі допити доконали мене вкрай. Прохала слідчих, щоб радше били на допитах, але потім відправляли до камери. Адже мені добре було відомо про вишукані тортури в чекістських катівнях. Не погодилися. Змушували признатися, що я в підпільній організації. Я була настільки висотана безконечними допитами, що відразу ж визнала себе підпільницею. Гаразд, кажу, давайте будь-яке псевдо, я на все згідна. Хочете – Куниця, хочете – Лисиця, або ще якесь. Мені однаково...

Повезли до Станіслава. Конвоював мене коломийський слідчий, що найдужче старався на допитах. Дорогою добряче виспалася. У вагоні з мене зняли наручники. Сиділа навпроти слідчого. Пасажири й не здогадувалися, що в їхньому вагоні везуть арештантку.

У нашій хаті в Коломії влаштували пастку. Туди міг зайти хто завгодно. А назад уже не випускали. Прийшов якось отець Мелимука. Стрийка нашого, Дмитра Грабця, вдома не було. Він ще до нашого арешту подався був до Чорткова до когось зі своїх родичів. Хочу сказати, що до тої западні потрапила одного разу навіть дружина емгебіста. Не відаючи нічого про мій арешт, вона прийшла на урок музики. Ті, що стояли біля хати на чатах, були невмолимі. Випустили жінку лише після встановлення особи. Так ось, отець Мелимука, нічого не підозрюючи втрапив у халепу. Мама моя миттю зорієнтувалася й надумала визволити священика. Була вона дуже ерудована й розумна жінка. Стала торочити солдатам, що стояли в передпокої, різні небилиці. Поводила себе так натурально, такого їм нахаламундрила що вони й не завважили, як їхнього підопічного не стало. Отець Мелимука щасливо втік через вікно. Емгебісти були люті, мов шепшні, але старенькій нічого не заподіяли.

Слідство тяглося довго. Помістили мене тут до загальної камери. Щодня на допитах говорила дуже багато. Розповідала про все і про всіх, але виключно про тих, кого вже не було серед живих або вже були в еміграції, а значить, недосяжні для органів МГБ. Не скупилася на слова, описуючи загальновідомі події та факти. Слідчий усе те акуратно записував. Одного дня він завів мене до якогось архіву. Поліці гнулися під вагою напханих папок. Шукав щось довго й ретельно. Кільканадцять разів дряпався по драбині догори, залазив у важкодоступні темні кутки. Безперервно чхав і кашляв від їдких порохів. Аж мені його стало шкода. Знайшовши все, що шукав, іще раз переглянув пильно написи на папках зі справами, раз по раз глипаючи на мене налитими кров'ю більмаками. Несамовита лють, здавалося, ось-ось спопелить заподадливого служачу. До нього нарешті дійшло, що всі справи, про які я так багато й соковито розповідала, «мертві». Злості його не було стриму. Чого лише не наслухалась я там. Яких лише матюків не загинав слідчий. То було моє перше детальне ознайомлення з колоритною російською мовою. Далі я вивчила її досконало. Але то буде трохи згодом. Завдала я, одне слово, чимало роботи чекістам, які спершу сприйняли мене як джерело дешевої й багатой інформації для себе.

Чотирнадцятеро дівчат аж ніяк не могли поміститися в подовгуватій, вузькій камері. Спали на боці в страшенній тісноті. Перевернутися на другий бік могли тільки всі водночас. Робили це за командою якоїсь із нас. Слідство тривало з тією ж

настирливістю та методичністю. Слідчі, що періодично змінювалися, добивали допитувану одними й тими ж запитаннями. Як каплі води на тім'я. Кап – запитання... Кап – друге... Кап – третє... На нерви воно діяло гірше, ніж бормашинка в зубного лікаря. Хотілося підловити мене на якомусь непродуманому слові. Однак нічого їм з того не вийшло.

VII «25». ВІД КАРПАТ ДО ВОРКУТИ

Суд наді мною влаштували 7 січня 1948 року, на саме Різдво. Заарештували ж 28 липня сорок сьомого. Судила лихої слави «трійка». Зачитали вирок. Двадцять п'ять років! Спершу я нічого не второпала. Бо про такі терміни ще не чула. Слухайте, питаю, розтлумачте мені, що то за двадцять п'ять років? Пояснили. Нарешті дійшло до мене, що то є моя кара. Саме двадцять п'ять років належить мені відбути в ув'язненні в концтаборах. Чомусь розібрав мене сміх, стриму нема. Один із суддів каже:

«Подождите, вы еще заплачете. Горько зарыдаете». Знав, що казав. Як у воду дивився.

Настали дуже скрутні часи. Просто жах... Я опинилася в самотності. Після тяжкого слідства, що висмоктувало всі життєві сили, після вбивчого вироку вирішили доконати мене морально цілком. Студінь була страшенна. Я безупинно проробляла різні руханкові вправи, щосили бігала тісною камерою, щоб бодай трохи зігрітися. Одягу теплого не мала. Стрийкова священицька бунда з капюшоном ледь зігрівала моє виснажене й немічне тіло. Я домагалася, щоб мене дали до загальної камери. Марно. Хоч самотність моя була перервана. До камери конвоїри впихнули якусь нещасну жінку. Сиділа за те, що гнала самогонку. Жінка була досить молода, але цілком деградована й абсолютно несвідома. Причиною тому, очевидно, рід її діяльності, точніше, кінцевий продукт тієї діяльності. Бідолаха мала позашлюбну дитину й дуже бліде уявлення про навколишній світ. Через кілька днів її кудись забрали.

Далі шлях мені стелився на пересилку. Там зустріла лікаря Савочку, який свого часу чимало допомагав на Косівщині українським повстанцям. Був він геть змордований, але тримався бадьоро. Ще досі живуть люди, яких добряга врятував від смерті. Згодом дійшла чутка, що помер десь у таборах.

Разом з іншими етапованими на Урал мене загнали в загратований товарняк. Вагон вистуджений. З кожної щілини холод кусається. Пічка-буржуйка більше диміла, ніж гріла. Студінь паралізувала виснажених нелюдськими допитами, самоточками, голодом невільників. Посинілі, скоцюрблені дівчата збилися в тісний гурт, мов овечки перед хижим вовком, щоб зігрівати одна одну теплом власного тіла. Але в кожній теплилася душа. Що ближче під'їздив невільниківський потяг до крижаного Уралу, тим дужче коцюбли дівочі тендітні тіла. Від голодно-холодного окоління рятували окріп, на який зрідка розщедрювалися озброєні до зубів конвоїри, та палка молитва.

Чмихаючи ошматтям сірого диму, закіптюжений паровоз із червоною зіркою натужливо пихтів, тягнучи за собою кашляючі й харкаючі кров'ю вагони. Імперія потребувала рабських рук, Незмірні, неторкані цивілізацією північно-східні обшири її з пахерливістю ненаситного звіра поглинали робітний люд, якого закайдованого зганяли під дулами автоматів з усіх закутків багатомільйонної імперії.

Серед колишніх учителів, лікарів, музик, студентів, господарів, яких загнали до коров'ячого вагона й перетворили в ошалілий набрид ординці в червоних погонах,

ловила дрижаків і я. Їду в незвідану далеч, нічого не відаючи про дітей, маму. З маминої передачі, що якимось дивом потрапила мені до рук, довідалася, що сестра Марійка вже на волі. Слава Богові, буде хоч мамі поміч та за дітьми око.

Без жодної пересадки доїхали до самісінького табору. Найближче місто – Турінськ. Раніше звалось воно Єпанчин і було центром російської колонізації Сибіру в XVII столітті. Табір мав назву «Смичка». У ньому було ціле виробництво – лісопильний завод. Виготовляли, здебільшого, авіаклепку, шпали. Політичних в'язнів утримували разом із «битовиками». Були то безпросвітні бандюги й злодії. Табір змішаний: бараки жіночі, бараки чоловічі. Жінок було більше.

Не встигла я пройти через контрольно-пропускний пункт, як мене з усіх боків обступили блатні. Виявляється, я перша в цьому таборі мала термін двадцять п'ять років. А зеківський «телеграф» працює бездоганно. Розпитам не було кінця. «Сестра, скільки легавых ухлопала? Как тебя крутанули!» «Дайте мені чисту годину. Я й курки за своє життя не зарізала...» Іржали, мов коні. Ніяк не хотіли повірити, що нікого не вбила, скільки не переконувала їх. Без «мокрухи», за їхніми поняттями, такий величезний термін дати не могли Авторитет або, по-теперішньому, рейтинг мій серед блатних був неймовірно високий.

Зі мною на етап потрапити дуже гарні дівчата, здебільшого, працівниці Львівського лампового заводу. Люди то були розумні й інтелігентні. Пам'ятаю Голубінську, Плахтій, Мельник, Коцюбу, Хом'як, Грицуляк...

Мною як музиканткою зацікавився начальник культурно-виховної частини (КВЧ). Каже, що весь наш етап призначений для роботи на лісоповалі. Але ми ще того не усвідомлюємо цілком. Звідкіля нам знати, що там закон – тайга... Начальник КВЧ хоче залишити нас у таборі. Проте найбільшою мірою це залежить від нас самих. Якщо зуміємо за кілька днів організувати концерт, то запросить із Турінська відповідне начальство і воно дасть згоду створити культбригаду, як він виразився, без відриву від виробництва. Працюватимемо й час від часу їздитимемо з концертами. То буде нелегко, але в тайзі ще тяжче. Розповів усе, як є.

Ми з дівчатами та кілька хлопців зібралися в їдальні-клубі, щоб порадитися. В одного хлопця, східняка, була скрипка з тріщиною, ще в когось знайшовся пісенник Блантера. Оце і все. Роби з цим концерт. Вирішили все-таки взятися за справу. Надумала я собі зробити концерт з українських пісень. Нотного зошита нема, паперу нема, нічого нема... Розписала пісні на якихось пошарпаних клаптиках. Зробила цілу в'язанку наших народних пісень. До репертуару ввійшли відомі пісні «Стелися, барвінку», «Ой у полі три криниченьки» та багато інших. Для порядку впихнули туди якусь із пісень Блантера, «Вася-Василек», здається. Так, так, зробили з неї навіть інсценізацію. Зібрала чималий хор, створила ансамбль, дует, аби було що показати начальству.

Перший концерт давали лише дівчата з нашого етапу, за винятком хіба що власника тріснутої скрипки. Він був у нас за «Василька». Хор розбила на три голоси. Співали дівчата напрочуд злагоджено. Просто диво. Концерт пройшов «на ура». А капельний спів вельми припав усім до душі, навіть тим, хто й слова по-українськи не тямив. Голосисті й душевні були мої подружки по неволі. Недаремно великий Шіллер сказав якось: «Ідіть до людей, які співають. Лихі люди не знають пісень».

Я, звичайно, диригувала, бо ж навчалася цієї справи в самого Миколи Колесси. Зодягнена була в дуже елегантну, як для тих місць, темно-синю сукню, що її прислала з Коломиї мама. Довгі коси акуратно вклала на голову. Дівчата всі у вишитих

блузочках і темних спідницях. Одне слово, презента була нічогенька.

Прибулий із Турінська начальник, що відав культурою в місцевих таборах, добре розумівся на музиці. Спів наш прийшовся йому до душі, тому він заопікувався колективом невідьниць. Чоловік цей допомагав нам потім чимало. Того ж дня він велів організувати мішаний хор. Порадив створити драматичний гурток. Таким чином, у тайгу нас не повезли. Залишили на лісопильному заводі.

Робота була важка. Діймав нестерпний голод. Блатні, довідавшись, що ми будемо виїздити до інших таборів із концертами, майже всі прийшли записуватися до хору. Попробуй не записати якогось із тих горлорізів. Підійде такий на напівзігнутих і починає: «Слышь, пани Галя, возьми меня. Ерунда, что слуха нет. Я буду нем, как рыба. Только рот открывать буду». Брала, бо відмова значно ускладнила б мені життя, а може, була б і смертним вироком. Хор зорганізувався величезний. Але співала тільки половина його учасників. Усі інші лише роти розтуляли, то було щось неймовірне. Хор просто колосальний. Варто було його побачити. Вбивці, злодії, бандити, гвалтівники, що з відмороженими пиками німували на сцені, та інтелігентні, освічені дівчата й хлопці з «політичних», які надривали голоси й за своїх блатних колег. Компанія дивовижна, екстракласова. Таке можна було побачити лише в совітських концтаборах, мабуть. Досі дивуюся, як нас не розкусили першого ж дня.

Начальник КВЧ привіз із Тавди потрібні книги, дещо з інструментів. Згодом знайшлися й танцюристи для нашого колективу. Один був навіть із хору П'ятницького, Костя Сурков. Сидів за квартирні крадіжки. Звечора танцював на сцені, а вночі успішно грабував квартири. Заліз до однієї квартири на п'ятому поверсі, а його впізнали по сценічному костюмі. Так поспішав неборака, що забув навіть театральний грим зняти. Проте танцюрист був знаменитий. Костя набрав собі групу виключно із запеклих бандитів. Отож культбригада була цілком сформована.

Дуже швидко ми так виснажилися на непосильній роботі, що стали, на табірному жаргоні, доходягами. Це значить, що всі ми, жінки, і чоловіки, геть чисто позбулися статевої тяги. Я не відчувала себе жінкою, а особою якоїсь невизначеної статі. Інші дівчата почувалися так же. Табірне невідьницьке життя зробило з нас якихось напівлюдей.

Мені дісталася порівняно легка робота. Свердлила діри в заготовках. Але й із тією роботою годі було впоратися. Геть охляла. Як лише не сварив мене бригадир, як вже не габав, що лише не виговорював... «Пані Галя, ах, пані Галя!...» Далі язик не повернеться вимовити. Згадана форма звертання до мене так міцно вкоренилася, що в усіх таборах, де я побувала, мене ніколи не кликали інакше, як «пані Галя». До бригадирської критики ставлення моє було байдуже, бо разом зі свердлом мені крутився весь світ.

Дні тяглися одноманітно. Праця висотувала жили. Але були й такі, що згадка про них і досі навіює жах. Були то страшні й неймовірно тяжкі дні. Після кровопивної зміни нагло бемкав здоровенний дзвін. Для нас, в'язнів, то значило, що треба йти вантажити вагони. У пеклі, мабуть, легше. Зголоджені й спрацьовані, ми хиткими тінями сновигали між складом і вагонами. Перед очима рожеві кола. Руки-ноги відмовляються слугувати. А ненаситний вагон байдуже поглинає в'язанки авіаклепки десятками, сотнями, тисячами... і так цілий довжелезний ешелон...

До зони не пустять, доки всі вагони не будуть завантажені доверху. А це значить, що не буде навіть чисто відносного барачного затишку. Одному Богові відомо, як ми те все витримували.

Тим часом у таборі чинилися страшні мордунки, грабежі. Блатна братія гуляла. Якщо хтось із нас отримував посилку, то мусив разом із друзями нести її до камери схову і там з'їдати. Без охорони бандити просто відібрали б пакунок. Багато в'язнів утратило людську подобу. Якого лише наброду не було в таборі. Страшні розбишаки, вбивці, грабіжники, пройдисвіти... Траплялися навіть жінки, які вбили власних дітей. Чомусь табірні власті вважали, що роблять нам велике благо, утримуючи разом політичних і блатних. Згодом нас розвели по різних таборах, але до того дня ще треба було дожити.

Начальник КВЧ вибив дозвіл у вищого начальства на концертні поїздки до інших лагпунктів. Це внесло в наше табірне існування трохи різноманітності. На душі легшало. Але в дуже скорому часі хор розсекретили. Стукачі «поздавали» табірним «кумам» усіх, хто не співав, а лише рахувався в хорі. Колектив зменшився наполовину. Під час однієї гастрольної поїздки я зустріла в одному з таборів знайомого з Городенки. З Михаськом, так звали того бідолаху, ми познайомилися ще за часів моєї юності в «Соколі» під час походу на Маківку. Світ таки справді тісний.

Люди в таборах гасли частіше, ніж зорі на крижаних сибірських небосхилах. Вмирили просто на роботі. Виснаження, голод, знущання, нелюдські умови давалися взнаки. Оскільки потреба в робочій силі була велика, нам стали давати більше їжі. Збільшили пайок хліба, почали готувати якусь запіканку, кашу, зрідка з'являлися на столі риба й м'ясо, смачнішою стала баланда. Коротко кажучи, в'язнів годували так, щоб не вмирили з голоду і навіть могли трохи працювати.

Через якийсь час ми поїхали з концертом до табору число вісім. Про нього ходила лиха слава як про дуже жорстокий та жахливий табір. Багато душевних мук перетерпіли ми з дівчатами дорогою до цього страхітливого місця. Вершилися тут неймовірно жахливі речі. Восьмий був кублом розпусти та гомосексуалізму, збориськом нищих людців, де заправляла згряя бездушних зарізак. Те, що там творилося, не могло приснитися нормальній людині навіть у найстрахотливішому сні. Здоровенних хлопців з татуванням по всьому тілу називали Машею, Данією, Танею... То були «девкі», або «підори», як їх називали на блатному жаргоні. Педарасті ділилися на активних та пасивних. Ті другі були цілком безправні й беззахисні. Крім загальних утисків начальства, ці, кинуті на саме дно аморальності, деградовані особи терпіли страшенний гніт розбещених та озвірих неволею зеків. Не думається мені, щоб ці неподобства творилися без згоди та потурання табірному начальству.

Відвідини цього табору вплинули на мою подальшу долю.

Після звичного концерту нас розташували на відпочинок в одному з бараків. Охороняли артистів вельми пильно. Ніхто не міг проникнути до нас, і дівчата нікуди не сміли відлучитися. Однак були в'язні, які мали певні привілеї. До них належали, скажімо, фельдшери. У восьмому таким був знайомий хлопець із Буковини, якого перевели сюди за якусь провину. Одного дня він присів біля мене на нари. Остерігаючись стороннього ока й перелякано оглядаючись, почав: «Пані Галю, дуже вас прошу. Мусите зробити нам одну послугу...» Очі його при цьому округлилися. Боявся неймовірно. Та й було чого, хочу вам сказати. Далі попросив, щоб я вкинула до скриньки листа, адресованого вищому начальству в Москві. Листів на той час я переносила дуже багато. Користала з найменшої нагоди, щоб допомогти невірникам. Кивком голови дала згоду. Через хвилину він приніс папірця, якого я недбало пхнула під матрац. Це перелякало хлопця більше, ніж можлива з'ява когось із режимників, бо сховок був надто вже ненадійний. Проте переживав він даремно, я ж бо була досить

досвідчена «листоноша» на той час.

Через якусь годину до барака нагрянуло табірне начальство. Значить, про листа стало відомо. Стукачі зробили свою справу. Начальник табору запропонував, звертаючись до всіх нас, покласти листа на віконце в коридорі. Тоді винуватців не шукатимуть і ніхто не буде покараний. Очевидно, зміст листа відомий начальству. Стукачі в таборі не дрімали. Лист той був криком душі доведених до відчаю невільників, скаргою на нестерпні умови утримання в'язнів. Начальники поводити себе дуже офіційно і «по-батьківськи» радили нам повернути листа. Окремо хочу відзначити, що мої позиції в культбригаді на той час дуже ослабли. Гору взяли блатні. Я лише грала в хорі. Керівником був ставленик блатних. Репертуар відповідав рівневі артистів. Наді мною стали збиткуватися побутовики, схилили до співжиття. Наполягали, щоб вибирала котрогось із них собі за «мужа». Становище було більш, ніж нестерпне. Тому я попросилася на загальні роботи, відмовившись від культбригади. Але на роботу не встигла вийти, бо злягла з тяжким радикулітом. Начальником санчастини був Безмельницин, людина добра й порядна. Просто дивно, звідки він такий узявся серед тієї звіроти. Але там він, звичайно, довго не втримався. Його перекинули до іншого табору начальником. Там доля звела мене з ним іще раз.

Проте повернемося до історії з листом. Наш бригадир Тимошков повторив те, що сказав начальник, слово в слово. Всі переполошилися, бо наслідки могли бути плачевні. Проте я твердо вирішила, що лист мусить потрапити за адресою. Вночі, коли всі міцно спали, я зашила конверт у двоє трусиків. Щиро помолилася. Хай ся діє воля Божа. Листа передала згодом Ніні, дівчині з вільних, що працювала в концтаборі. Ми з нею нещодавно заприятелювали. Допомогала дівчина мені, як могла.

Наслідки не заставили себе довго чекати. Взимку сорок дев'ятого на «Смичку» з Москви нагрянула величезна комісія. Швидка реакція московських босів пояснюється, очевидно, тим, що лист був із підписами, а не якась там анонімка. Люди, які підписували його, ризикували власним життям.

Зміни у восьмому таборі відбулися колосальні, Залихоманило всю «Смичку». З часом усе вляглося. Буря над головами табірних начальників невдовзі вщухла. Почався пошук її призвідців. Винуватців вишукували повсюдно і повсякчасно.

До нас приїхав оперуповноважений Кольцов, чоловік украй мерзенний. З ним припхалися Огієнко та ще якийсь неприємний тип. Усім скопом накинулися на мене з допитом. Вірніше, то був не допит, а монолог, в якому я була слухачкою. «Грабец, не отпирайтесь. Нам все известно. Письмо в Москву передали Вы...» Причиною їхньої впевненості був такий випадок. Під час чергових гастролей до восьмого табору до мене підбіг високий чорнявий симпатичний хлопець. «Пані Галю, я Гринюк. Дякую Вам. дякую...». – випалив скоромовкою. Поцілував мене в руку й хутенько побіг далі. Але й цього, виявляється, було досить для донощиків. Устиг якийсь із них зафіксувати те коротке спілкування. Хлопця того я більше ніколи не зустрічала.

Кольцов виніс присуд. З табору мені живою не вийти. Досвід їхній у цих справах був багатий. Огієнко виголосив цілу промову, дорікаючи мені тим, що я необачна і невдячна. А вони ж так про мене піклувалися...

У таборі всі стали сторонитися мене. Для в'язнів із мого оточення я стала страшнішою від прокаженої. Кожен волів триматися якомога далі від мене, бо потрапила я у вир, який міг разом зі мною поглинути будь-кого. Біда на засудженого чигала в таборах на кожному кроці. Не вгодив начальству, посперечався з блатною компанією, не зміг виконати норми... Найстрашнішим у цьому наборі лих вважався

зв'язок із тим, кому начальство винесло вирок смерті за непослух або якусь іншу провину. Нещасного позбували змоги найменшого спілкування. Йому, не залишалось нічого іншого, як скніючи у грубесних стінах людського відчуження, чекати власного кінця. Або ж покаятися. Каятися я не збиралася...

Мені вдалося якимось дивом вижити тоді, проте осад на душі залишився. Смерть у таборах – явище буденне. До одного могла прийти на кінчику зеківської «піки», для другого настати від голоду... А ще були слабкодухі, що накладали на себе руки з розпуки та від безсилля. Щоправда, у таборах, куди закидала мене лиха доля, такого не траплялося.

Лагпункт «Пятістенка». Саме сюди запроторили мене всесильно мстиві начальники в погонах за того листа. З культбригадою довелося розпрощатися.

Вибір на новому місці мала невеликий: торфовище або лісоповал. І там, і там не з медом. Потрапила до бригади блатних, я б навіть сказала, украй блатних дівиць. Начальником лагпункту став знайомий уже нам Безмельницин. Випало нам корчувати ліс. Цілий день викопуємо пеньки. Наприкінці зміни нормувальниця робить заміри, а дані дає начальству. Норми нема, дістаєш «голодний» пайок, тобто, триста грамів хліба на добу. Пеньки я вибирала щонайменші, але й із ними годі було дати собі раду. Коріння товстезне, тверде, сокира тупа, чокан з ручки зіскакує, лопата надломлена... Руки мої, більш звичні до скрипки, ніж до грубих інструментів, на другий же день каторжної праці зарясніли прозорими пухирцями. Хребет задерев'янів, ноги зробилися, мов ходулі. Ні сісти, ні встати, ні жити, ні вмерти, як любила казати одна моя приятелька. Приблатнені мої «колежанки» по бригаді аж за животи хапалися, регочучи над моїми потугами, які називали «трудовими подвигами». Під свою опіку взяла мене неждано-негадано бригадирка. «Сидіть, – каже, – пані Галю. Робота не той, стояла й стоятиме». Кумедна була дівка. Але щось я, мабуть, зачепила в її зачерствілій душі. Взяла мене собі за повірницю. Сидимо удвох, вона виливає мені душу, а подругам своїм каже: «Вы укалывайте, бабоньки. Пани Галя тоже жрать хочет. Делайте и ей норму». Була ця дівчина запекла злодійка і бандитка, «конченая», як сама себе називала. Проходила по груповій. Тяжку мала статтю. В таборах стала лесбіянкою. Оповідала, як її до того довели. На одному з лагпунктів її добряче напоїла медсестра і п'яну схилила до співжиття. Описувала вона все те дуже натуралістично й відверто. «Пани Галя, ну что ты? Как попробуешь пальчика, не захочешь и мальчика». Такою була її звична реакція на моє обурення.

У бригаді блатних дівуль я була мало не героїнею. Мене ж покарали цим табором «лягаві» та й заступництво бригадирки щось важило. Було мені там добре, наскільки може бути добре волелюбній людині в неволі. Але Безмельницин вирішив полегшити мені життя. Йому вдалося якось перевести мене на місце обліковця до бригади, яка добувала торф. Працювали тут лише політичні. Робота була важка, але атмосфера в колективі здорова. Вставали ми з дівчатами до зорі (дорога до торфовища неблизька) і в сутінках човгали на роботу. Торф копали пристосованими для того лопатами і вкладали на санки. Я замірювала й записувала. Натурально, дописувала безбожно. Не збиралися ми мозолити на більшовиків. Отож незабаром нас викрили. Дісталось мені, але найдужче перепало Безмельничину.

Почалося «сортування». Політичних в'язнів виділювали від побутовиків. Мені випадала дорога до таборів Воркутлагу. Безмельницин і тут не побоявся нашкодити своїй кар'єрі й провів нас через ліс аж до вузькоколійки. Дорогою не переставав бідкатися. «Що я без вас, дівчата, робитиму? Ох і напрацюють мені ті блатні дівулі».

Навіть сльозу пустив на прощання.

Чоловік цей і досі залишається для мене загадкою. Серед уседозволеності з одного боку та цілковитого безправ'я – з другого, серед аморальності, ницості, підлості... він зумів залишитися людиною. Коли я з тяжким радикулітом потрапила до санчастини, якою керував Безмельницин, він заопікувався мною. Після одужання не виписав одразу ж, а порадив створити культбригаду при санчастині. Робив усе можливе, щоб утримати мене там якомога довше. Лише якась комісія на порозі КПП – а я вже в ліжку. Проте так довго тривати не могло, бо стукачів і в санчастині вистачало.

Одного дня до палати забіг наглядач. Угледів на тумбочці мою скрипку, вхопив її й вихором з палати. «За скрипкой придешь», – кинув на ходу. Звичайно, куди діватися. Скрипка – то був мій найбільший скарб. Пішла я на вахту. Звідти до санчастини вже не повернулася більше.

Небезпека за кожним в'язнем чигала по п'ятах. То могли бути гоніння начальника режиму чи оперуповноваженого, куля конвоїра, мерзотність стукача, ниці вчинки блатної братії... Мене біда знайшла в особі блатної дівки. То було ще коли я перебувала в санчастині. Дівуля ця потрапила на лікування з розбитою головою. Якось вона вкрала у мене чистого зошита, що мені прислали домашні. Я швидко знайшла пропажу в її тумбочці й забрала. Довідавшись про це, розлючена бандитка кинулася на мене з кулаками. Захищалась я, що мала сил, хоч їх було обмаль. Але почуття власної правоти додало мені снаги. Я добряче відлупцювала напасницю, навіть вкусила двічі. Боялася тільки зачепити її поранену забандажовану голову. Дівка не сподівалася на такий відчайдушний опір і тому, обливаючись слізьми й лаючись, безславно дременула геть. Утім, дуже хутко повернулася. Спокійненько так підійшла до моєї тумбочки, блискавично витягла шухляду і по голові мене – трах! Раз. удруге... Поламала шухляду на трісочки. Насилу її відірвали від мене. Через годину-дві повернулася, наче нічого й не трапилося. Пританцьовує, підспівує, сміється весело...

Весь табір знав уже страшну новину, лише я залишалася в невіданні. Виявляється, блатярі програли мене в карти. Отак просто, поклали на кін і розіграли. То був вирок смерті. Врятувати жертву в таких випадках не могли уже ніхто й ніщо. В усякому разі я не чула, щоб хтось залишився живий після того, як його програли в карти вуркагани. Мене програли етаповані злочинці після того, як поскаржилася їм побита дівка. Їй повірили, тим паче, що вона показала соковиті синяки. Таким чином, дні мого перебування на цьому світі були полічені.

Врятувати мене заповзялися медики. Посхоплювали мої речі, якась вхопила мене за руку – й до заграшованої, з надійними засувами кімнати для медсестер. Але вони не могли мене врятувати, а лише відтягти час погибелі. Знайшли б мене, де завгодно, в будь-якому таборі чи на волі. Присуд був остаточний і оскарженню не підлягав. А виконавців було більше, ніж доволі. «Бандеровка посмела поднять руку на блатную!» Врятували мене блатні з нашого табору, яким я частенько носила листи. Вони пішли на переговори до «чужаків». Не знаю, про що і як там домовлялися, але вирок відмінили. Я ще сиділа в комірчині й ловила дрижаків зі страху, а за вікнами вже гукали; «Пани Галя, виходи! Все хорошо. Тебя убивать не будут». Але випустили мене лише після того, як блатних картярів та дівку етапували кудись далі. Вона дуже противилася тому. Кажуть, що позривала з себе весь одяг на вахті, лягла на підлогу й не давала відвести себе до машини.

У Воркуті на мене чекав табір «2 кірпічний». Поруч текла ріка. Навпроти –

велика гора Безім'янка... Все, як у Солженіцина. У таборі, розповідали, у страшний спосіб знищували наших людей. Заганяли всіх до лазні, обливали гарячою водою і випихали на тріскутий мороз. Люди перетворювалися на крижані бурульки. Страхить цих я вже не застала.

Щойно ми приїхали туди, як налетіли «покупці» – бригадири з засуджених. Кожен набирив собі відповідних фахівців, агітував до своєї бригади. Було вакантне місце при лазні. Зголосилася туди одна каторжанка, росіянка, здорова молодиця з круглим тупуватим обличчям. Старожили відраджували, бо там коїться щось страшне. Але вона як атеїстка, що не боїться нічого, не послухалася. Кажуть, що сиділа за контакти з німцями. Не захотіла тіснитися втрюх на твердих нарах у холодному бараку. Полакомилася на теплу кімнатку в лазні.

Уночі, ледь встигла задрімати, у лазні здійснювся страшенний гармидер. Тарабанили по цементній долівці металеві тази, з кранів ураз задзюрчала вода. Увесь цей тарарам покривали моторошні зойки, несамовиті крики, жажливі стогони. Голоси були чоловічі. Але найстрашніше, що в залі для миття не було жодної людини. Нажахана жінка лише в сорочці та валянках на босу ногу довго добивалася по скаженій студені до найближчого барака. Пересиділа там дуже збуджена до ранку і більше до лазні не поверталася.

Неймовірна історія – не вигадка. Я кілька разів підходила до тієї молодиці, називалася вона Маша, і з її власних уст чула про той трафунок.

Друга не менш фантастична історія трапилася вже зі мною. В перші дні воркутянські старожили попередили, що вночі на будь-яку з нас може насунутися щось важке, чорне, волохате й страшне. Застерегли, щоб ми не пробували пручатися зі сну, а лише молилися в думці та хрестилися мовчки. Я не вірила. Гадала, що дівчатам могло щось приверзтися уві сні від перевтоми. Даремно не вірила. Однієї ночі чую, як мої ноги щось притиснуло до нарів. Те «щось» повільно повзе догори, втискає все тіло в тверді дошки. В грудях забракло повітря, серце билосся, чи не билосся, не пам'ятаю. Миттєво згадала повчання дівчат і стала молитися. Пальцем не ворухнула, а молитва вплинула. Тягар почав повільно сповзати з грудей на живіт, відтак, нижче, доки не спав цілком. За той час я тричі промовила «Отче наш» і «Богородице Діво». Щипаю себе, думаю, що то сон. Ні. Все було наяву. Скувало мене так, що й кліпнути не могла. По молитві зробилося легко. Я зіскочила з нар і вийшла з барака. Довго блукала безлюдною зоною, помираючи з ляку від найменшого шарудіння. Все думала, казати дівчатам чи ні. Вирішила мовчати. Подумала собі тоді, що мали тут вершитися страшні чорні справи, якщо й досі отаке коїться. Був на цьому місці раніше чоловічий табір.

Туг я також довго не затрималася, хоч як скрипачка могла залишитися. Молода була й любила переміни. Тяга до нового, незвіданого спричинилася до того, що мене запроторили до мордовських таборів. Довгих шість невільницьких років шкодувала я, що не лишилася в попередньому таборі у Воркуті.

VIII ДОЛЕ, МОЯ ДОЛЕ...

Рік п'ятдесятий щедро вкрив осінніми снігами заполярну Воркуту. Під бурками в'язнів мордовських таборів ще шурхотіло свіжоопале листя.

Лагпункт дев'ятнадцятий. Колись тут відбували чоловіки. Тепер у ньому мучаться жінки, а разом з ними і я. Довідалася, що сидів тут мій учитель із

Львівського музичного інституту Борис Кудлик, якого наші дівчата-студентки називали любовно Бусьом. Музикант надзвичайно грамотний та ерудований. Мав свої дивацтва, цурався жіноцтва й не був одружений. Ми його дуже любили і як педагога, і як людину. Як не старалася, не знайшла жодних слідів його перебування. Жодної нотки, жодного запису. Довідалася лише, що збожеволів і помер неборака в неволі.

На дев'ятнадцятому мене очікувала звична справа. Вкотре почала організовувати культбригаду. На роботу не гнали. Музичних інструментів, хоч відбавляй. Аж не вірилося.

Господь так розпорядився моєю долею, що на неї повсякчас впливали якісь люди, то добрі, то погані. Оперуповноважений Непринцев став на моїй життєвій дорозі як представник сил зла. Викликає якимось до свого кабінету й без усяких преамбул і зайвих церемоній пропонує працювати на нього, тобто, стати донощицею, стукачкою. То було для мене повною несподіванкою, тому прореагувала досить бурхливо. Грубо обірвала опера на півслові. Йому аж заціпило.

Дівочий оркестр, який я тут організувала, так і не встиг показати себе. Було шкода, бо зусиль вклала в нього чимало. Кожну оркестрантку готувала індивідуально.

Після невдалого вербування мною зайнявся молодий слідчий. Був то порівняно інтелігентний і, очевидно, не зовсім зіпсутий хлопець. Говорили ми з ним про найрізноманітніші речі, навіть про музику. Захопившись бесідою, він проговорився щодо моєї подальшої долі. Мовляв, учинила я вкрай необдуманно, нагрубівивши Непринцеву, який навіть у такій шакалячій зграї вирізнявся своїми злопам'ятністю та підлістю.

У правдивості слів слідчого переконалася дуже швидко. З першим же етапом мене відправили на недоброї слави шостий лагпункт. Начальником режиму тут був Блінов, однієї згадки про якого було досить, щоб ув'язнений відчув холодний подих смерті.

Не встигла я переступити поріг вахти, як туди вихором влетіла Роза Кухта. Хутенько вхопила мої речі й миттю щезла. Залишився тільки маленький вузлик, який я переймала з руки в руку, продовжуючи стояти з відкритим від здивування ротом. Грабунок був настільки наглий, що я й слова не зронила. Більш ніж дивну поведінку колишньої своєї колежанки по самодіяльності зрозуміла після того, як нас усім етапом загнали до камери зберігання. Там обдирали до нитки.

На роботу розподіляв єврей Котляр. Мені дісталася найважча ділянка – різання льоду. Начальник КВЧ намагався відстояти мене, скрипачка, мовляв. Не вдалося йому... Кілометрів вісім гнав нас конвой пішки до річки. Там довбали в товстій кризі діри, далі пилою вирізували великі брили льоду й вантажили їх на сани. Шургаємо пилою вниз-вгору, вода хлюпає на валянки-бурки, ноги мокрі, дубіють. Закоцюблі руки ледве втримують пилу. Тіло проймають дрижаки від непосильного навантаження. Зупинишся відпочити, і вже тремтиш від холоду. Пританцьовували на мокрій кризі, щоб хоч трохи розігнати кров у ногах і врятувати їх від цілковитого обмороження. Хоч цього, зрештою, не вдалося домогтися нікому. Всі дівчата там пообморожувалися, позастуджувалися, понаживали собі сотні болячок на все життя. Інколи хотілося сісти кудись між крижані брили, й перетворитися в якусь із них, лише б не мучитися далі. Піднімала лише боязнь, що ампутують обморожені ноги або руки, а вдома малі діточки. Яка їм поміч від матері-каліки? Згадка про синочків зігрівала душу й не давали закоцюбнути охлялому тілу, заставляла думати про майбутнє. А воно, те майбутнє, таке примарне, таке далечезне. Двадцять п'ять голодних і холодних

років – то вам не жарти. Нелегко вижити в неволі. Частенько задавалася питанням: А що зробив би на моєму місці Омелян? Вижив би. Безумовно. Рук не склав би. Зберіг би себе для дітей, для України. Зло не вічне. Побачу своїх соколиків. Пташиною полечу в рідну сторону. Боже, допоможи вижити в цій страшній неволі!

Вранці кожна діставала пайку хліба. Щоб не замерз, клали той кусник у пазуху. Полуднували глевким хлібом, заїдали снігом. Вечеряли смердючою баландою. Не розжирієш на таких, з дозволу сказати, харчах. Ніколи не була гурманкою чи ненажерою, а в таборі почали мені снитися столи з різноманітними наїдками. Начальство намагалось витравити з нас усе людське, довести до тваринного стану. Ми опиралися. Ми не здавалися... І перемогли. Усі мої подруги по неволі були й залишилися порядними людьми. Хотіла б я тепер подивитися на всіх отих захарових, кольцових, неспринцевих... Чи носить ще їх свята земля? Ким стали вони? Чи мучать їх докори совісті? Чи покаялися на старості літ? А може, це вони закликають виходити з окопів? Що ж, виходьте, недолюдки. Ми готові. Більше не будемо безмовними рабами. Ніколи!

З приходом весни погроза табірної недоумки: «Подожди, попадеш на лед!» втратила свою актуальність. Весняні бурхливі води понесли уламки криги в невідому далечінь. Але залишився табір, залишилася неволя, залишилася каторжна праця.

Нас чекали сільськогосподарські роботи. Сапали картоплю. Хоч робота ця теж не з легких, бо на порожній шлунок будь-яка праця не на радість, я все-таки знов узялася за самодіяльність. У таборі було чимало дівчат із наших країв, особливо, моїх львівських подружок. Зустріли вони мене в штики. «Галько, ми вже чули й знаємо, що ти витворяєш. Як можеш тут виступати на сцені ще й дівчат залучати до цього неподобства? Що ти витворяєш? Побійся Бога!» Ледве переконала своїх опоненток що справа ця потрібна, бо ж репертуар у нас, здебільшого, з українських пісень. Дали ми шевченківський концерт, відсвяткували багато українських свят. Доводилося іноді заспівати й «Смело, товарищи, в ногу...», але робилося то від напасті. Швиденько відмелюємо непотрібну більшовицьку пісню й беремося за наші. Скільки корисного зробили ми з дівчатами. Це що, не рахується? Переконала таки. Старалася не задля якоїсь власної вигоди. Вони це добре бачили. А були серед них і пані Барвінська, і Степанівна... Знали, що не маю жодних пілг у таборі, самодіяльністю займалася після тяжкої праці. Одне слово, дівчата мої зм'якли. Стали навіть допомагати. Хочу сказати, що всі вони діставали посилки. Організація про них не забувала. Мені ж ніхто нічого не прислав.

Була в нас чудова оперна співачка з Києва – Галя. Прізвище, на жаль, стерлося з пам'яті. Дуже свідомо й гарна людина. «Наталку Полтавку» всеньку напам'ять знала. Вирішили ми з нею поставити виставу. Поназносили нам дівчата запасок, хусток, рушників... І хоч хата Наталчина за п'єсою досить скромна, ми на те не зважали, декорували її дуже пишно й багато. Була то радше галицька, аніж полтавська хата за декором. Вистава вдалася нам на славу. Особливу бурю захоплень у глядачів викликала Олійник, яка грала виборного. Родом була молодиця з Львівщини, а ось імені вже не згадаю. Говорила вона низьким альтом. Глядачі ніяк не хотіли повірити, що то не чоловік. Оркестр творив просто диво. На скрипках грали Генця Хом'як і я, пані Барвінська – на фортепіано. Ще були мандоліни, інші інструменти. Всі мелодії я розписала, зоркеструвала. Тим складом виставу можна й нині показувати на будь-якій сцені. Дівчата були напрочуд інтелігентні й мали пречудові голоси. Галю (Наталку) просто носили на руках. Я боялася лише, аби їй ребер не потовкли у тій колотнечі.

«Наталку Полтавку» нам довелося ставити двадцять один раз. Сприймали виставу всі: росіяни, естонці, литовці, білоруси, не кажучи вже про українців. У клубі-їдальні збиралася просто таки неймовірна кількість бажаючих прилучитися до світу мистецтва. Недавні суворі й категоричні мої опонентки щосили проштовхувалися до залу, щоб ще і ще раз подивитися виставу. Пані Галя Степанів (Степанівна) стала на мій бік. Пані Барвінська взялася мені допомагати безпосередньо і доброю порадою. Одне слово, я зі своєю справою отримала цілковите визнання. Весь табір виспівував у вільну хвилину «Віють вітри, віють буйні» та «Всякому городу нрав і права». Люди аж наче віджили.

«Ой не ходи, Грицю» поставили після «Наталки Полтавки». Успіх був неменший. Наколядувалися за всі роки неволі. Це при тому, що у виставі колядки є лише в першій дії. Ми ж включили понад десять колядок. Лише на одну «цензор» – начальник КВЧ – не дав згоди. Була то колядка «Ой видить Бог, видить Творець, що мир помирає». Читає він ту колядку й бурчить: «Грабец, что это такое? Почему мир погибает? Что-то здесь не так». Як я його не переконувала в «лояльності» колядки, таки не погодився включити її до вистави. Хоч ми колядували такі колядки, що за кожно мені могли «накрутити» по кілька років. Проте москалі на них, на щастя, не дуже розумілися. Декорації до вистави зробила одна естонка. Намалювала так, що очей не відірвеш. Їй би в столичному театрі працювати, а не вдовольняти забаганки придуркуватих тюремників.

Дівчата остаточно визнали, що моя праця корисна. Стали допомагати. Особливо відчутна була їхня матеріальна допомога. Завжди ділилися зі мною присланим їм із рідних країв. Не забували й про інших страждених. Щоб не склалося такого враження, що ми там розкошували, скажу, що в посилках приходило дещо з продуктів, дрібного одягу... Але в умовах голодної імперії ГУЛАГ навіть цибулина здавалася нам незбагненною розкішшю, не кажучи вже про пригорщу якихось круп. Добрі мої краянки врятували мене від цілковитого виснаження. Я ж бо після тяжкої праці замість відпочинку займалася самодіяльністю. Це в нормальних умовах вимотує, а що вже казати про табірні. Втім, може, саме завдячуючи мистецтву, вижила в тому пеклі.

На той час я вже зібрала чудовий чотириголосий хор. Земля українська споконвіку співуча. «Воркутлаг» та інші «лаги» зібрали чи не весь цвіт український, у тому числі, й артистичний. Вибирати було з кого. Хор мав добру опінію в усіх довколишніх таборах. А було їх дуже густо. Стали ми їздити на так звані самодіяльні зльоти. На одному з масових зібрань у якомусь таборі до мене підійшов чоловік і передав вітання від доктора Барвінського, попередньо пересвідчившись, що я та сама «пані Галі».

З Барвінським у таборі обходилися дуже жорстоко. Як свого часу царські чиновники з Тарасом Шевченком. Йому заборонили навіть підходити до фортепіано. Для нього це значило бути похороненим живцем. Страждав неймовірно. Бо крім заборони грати на улюбленому інструменті, мав ще й заборону писати ноти. Але навіть у тих нестерпних умовах зумів створити кілька талановитих речей. Фантазію для скрипки та фортепіано присвятив мені. Підписана вона була «В. Васильченко». Проте я не могла виконувати її в таборі, бо не було умов для щоденних вправлянь зі скрипкою. Після звільнення передала цей чудовий витвір майстра до Львівської консерваторії для майбутнього музею Василя Барвінського.

Концертували ми з панею Барвінською. Леся Деркач, доцент Львівської консерваторії, прислала мені ноти. З нею ми були давніми подругами. Вже, бувало,

засинаю зі скрипкою, смичок раз по раз випадає з руки, а пані Барвінська неблаганна. «Галю! Працюй. Галю! Вийдеш на волю, як дітей прогонуєш?» На наших тренуваннях частенько було багато слухачів. Особливо любили скрипку естонки. Сиділи цілий вечір тихенько й лише сльози котилися дрібними пацьорками їхніми змарнілими обличчями. В таких випадках ми з панею Барвінською викладалися до останнього. Фортепіано й скрипка творили диво. Розсувалися закіптюжені барачні стіни, розступалася темінь тайги, яснішала полярна ніч, втрачалося гнітюче відчуття неволі. Була тільки музика. Опановувала всім живим, заповнювала весь безмір, несла на своїх крилах наші душі до Бога. Ми самозабутньо грали. Нас зачаровано слухали. Слухали подруги, слухали близькі й рідні. Весь світ потопає у райських мелодіях. Сила мистецтва незбагненна.

Пролітає у солодкому забутті вечір. Минає в напівкошмарах ніч. Настав ранок. Невільницький ранок. Остогидла роба, пірвані бурки, пайка глевтяка навпіл із трачкою, смердюча баланда, гарчання псів, окрики конвою. І це життя? А де ж там, у рідних краях, на незбагненно далекій волі, двійко синочків, старенька мати, могила чоловіка. А чи є та могила? Де ж живуть люди. Працюють, творять, кохають, народжують... А мені зась. За які гріхи, які зlodіяння?

Нестор, старшенький мій, жив в Омелянової сестри в Баворові на Тернопіллі. Бідувал хлопчина. Красти в колгоспі дрова, сіно, картоплю і все таке інше – то було його «господарським обов'язком». Хворий був тяжко, проте спав у стайні. До школи ходив лише взимку. Довго відмивала я його після звільнення. Ще довше знаходилася з Нестором по лікарнях. Вилікував його лікар Осічний з Ворохти.

Любка прихистила моя сестра в Слободі на Коломийщині. Вчителювала в тому селі. Мала своїх діточок двоє. Мушу розповісти один епізод. У класі хлопці вилляли на журнал чорнило. Ніхто не признавався. Тому до вчительської взяли Любка, бо він «учительчин». Хлопчина не видав нікого, хоч учителі допитували досить суворо, навіть били. Не посіяно в його генах насіння зрадництва. В одному кролячому киптарику, без шапки Любко втік зі школи. Вчився він тоді, здається, в п'ятому класі. Кілька днів переховувався на оборозі аж під лісом. Зима була морозна. Вчителі переполошилися. Розшукувало малого втікача чи не все село. Хлопчаки знайшли його, але не виказали. Приносили до оборозу щось з'їсти. Видав хлопчину пес Мурцьо. Привів дорослих до сховку. Любко обморозив собі ноги, схопив запалення легенів...

Доктор Барвінський перебував у нестерпних навіть для табору умовах. Про це розповідали мені неодноразово знайомі, що каралися з ним в одному таборі. Але я нічого не казала його дружині. Не хотілося, щоб старенька переживала. Проте через якийсь час пані Барвінська довідалася про страждання свого чоловіка. Ще нестерпніше повелося старій жінці після того, як і їй заборонили грати на фортепіано. Концтабірні начальники були вельми витончені садисти. Знали, коли посолити, а коли поперчити. Бо як ще можна більше допекти невільникові, аніж обідрати єдину тонюсіньку ниточку, що зв'язує його зі свободою. Для Барвінських тією ниточкою була музика. Пані Барвінська свого часу закінчила Празьку консерваторію. Була блискуча піаністка. Довідавшись про заборону, я теж вирішила не торкатися більше скрипки в неволі. Умовляли мене дівчата безперервно, мало не з цілого табору збігалися. Проте на сцену я не пішла. Здавалося тоді, що такий мій вчинок полегшить страждання пані Барвінської. Можливо, так воно й було. Мучилися ми обидві. Але я мала нагоду неодноразово переконатися, що розділене горе – півгоря. Старенька лише й жила музикою. Для мене гра на скрипці теж була віддушиною.

ІХ «ЖАЛОБНІ» ВЕСЕЛОЩІ

Березень 1953 року. Наша бригада працювала на торфовищі. Наглядав за всіма роботами такий собі Тазін. Лайдак неперевершений. За найменшу провину кидав ув'язнених до буру. Не давав жодного послаблення невільникам. Ми з дівчатами відкидали сніг біля штабелів торфу, досить далеченько від бригади. Торфовище величезне, без кінця-краю. Дівчата мурашниками снують поміж штабелями з ношами та лопатами. Аж дивимося, покидали все з рук, перестали працювати. Розмахують руками, підстрибом перебігають від групки до групки. Голосів не чути – далечинь. Гей, що трапилось? Не втрималися. Вистрибом до них. Лець із валянків не вискакуємо. Цікавість підганяє: швидше, швидше... Назустріч мчить одна росіянка. Весела й моторна, виспівує на ходу щось дике й несамовите. «Бабоньки! Наш батька подох!» – видихає з себе ще здаля.

Веселощі на торфорозробках виливалися то в пісні, то в танці. Про роботу, зрозуміло, ніхто й думати не хотів, і Тазін того дня кудись запропастився. Носа не потикав до бригад. Оплакував десь, видно, свого кумира.

Зона зустріла нас жалобною музикою із «капельхів»-гучномовців. У кутку барака непорушно сидить пані Барвінська. Руки схрестила на грудях. Очі заплющені. «Боже, як добре, що той Сталін помер, нарешті наслухаюся порядної музики», – блаженствує. Веселощі під звуки тужливих мелодій – то щось таке, що може зрозуміти лише людина, яка на день смерті сатрапа всіх часів була в більшовицькій неволі. Кожній із нас тоді думалося, що завтра – воля. Та де там. Сталін помер, але залишилася створена ним система, яка з тупою настирливістю вихолощувала все прогресивне, все національне, все людське. Неволья видавалася тоді нескінченною.

Самодіяльність у таборі з'їхала на пси. Дівчата бігають за ногами, просять, щоб я за скрипку бралася. Пані Барвінська теж проходу не дає, вмовляє. Але я твердо собі поставила, що гратиму лише тоді, коли знімуть заборону з пані Барвінської. До табору завітав старший над начальниками КВЧ – офіцер Богатирьов. Я попросила його, щоб перевів нас обидвох куди інде. Так ми опинилися з таборі число чотирнадцять. З панею Барвінською я не хотіла розлучатися, бо за спільні дні неволі близько зійшлися і встигли полюбити одна одну. Найдужче єднала нас, звичайно, музика, а ще... – неволя. Лихо здружує добрих людей.

У чотирнадцятому мене дали на роботу до інтрюлігаторні. Виготовляли палітурки до різних книг. Працювало в майстерні мало людей і жили на диво недружно. Дівчата якісь бундючні, недобррозичливі. Вважали себе винятковою кастою в таборі, бо працювали неважко, в чистоті й теплі. Я вже звикла була до загальних робіт з бригадою та великого гурту. Там хоч працювалося набагато важче, але й малося веселіше. Попросилася до бригади, яка працювала за зоною. Начальник КВЧ відмовляв, лякав труднощами. Не послухала. На той час я вже дивилася на життя трохи оптимістичніше. Після смерті Сталіна зняли мені п'ятнадцять років. З'явилася надія на волю. Прокинувся інтерес до життя. Хотілося бути повсякчас серед людей. Працювали в лісі. Робота хоч досить важка, але не порівняти її з шостим табором, де я зіпсувала собі й нирки, й шлунок, і ноги на вантажних роботах.

Були в нас у таборах і світлі хвилини. Для мене, як не дивно, таким видався день, коли потурили з посади Непринцева. Залишив негідник чорний слід у моїй душі

на все життя.

Того дня хтось мені розповів про Непринцева. Поперли його з теплого місця за зловживання, злодійство, співжиття з в'язнями. Із грізного начальника він перетворився в якогось маленького бухгалтерика. Боже, я гадала, що помру від радості. І ось настав день мого тріумфу. Було то на шостому лагпункті. Випадково зустрівши Непринцева в новій уже іпостасі, я наче здуріла. Біжу за ним, такими словами обсипаю, аж згодом самій соромно було. Блатних переплюнула. Він від мене бігом, а я за ним. Такого перцю йому всипала! Довго згадуватиме. Забула тоді й про своє інтелігентне походження, й про становище в'язня. Відвела душу за всі роки рабського існування. Тішилася більше, ніж у день смерті Сталіна. Той був десь далеко, а цей тут і збиткувався над нами повсякчас.

Настав п'ятдесят п'ятий рік. У таборах почалося умовно дострокове звільнення, «удо». Приходив суд, забирав особову справу, проводилося щось на зразок маленького слідства. Декого з допитуваних звільнювали. З часом відпускати на волю стали частіше. Мене ж ніхто нікуди не викликає і не думає, мабуть, звільняти. Вина за мною незначна, навіть за мірками сталінських служак. Щось тут не так, думаю собі.

Сиділа в цьому таборі дружина композитора Прокоф'єва. Російської інтелігенції теж було тут чимало. Таке враження, що Сталін всіх розумніших за себе пхав за колючі дроти. Так ось, Прокоф'єва й каже мені: «Пани Галя, до яких пор ви будете сидеть здесь? Делайте же что-нибудь». А що робити? Тоді вона каже, що до неї прибули на побачення сини. Обидва незабаром поїдуть до Москви й можуть передати листа. Лише треба написати. Сама ж і написала, бо я не дуже добре писала по-російськи. Мені залишилося тільки переписати й поставити підпис. Поїхав мій лист до Москви.

Десь через три тижні після того до нашого барака зайшло чи не все табірне начальство. Я саме днювалила в бараці. Обмерла. У такий спосіб вони «намотували» в'язням нові терміни. Хтось із стукачів шепне щось режимникові чи оперуповноваженому на тебе, й маєш ще кілька років таборів. Доплюсують, що й оком не кліпнеш. Метод цей практикувався часто-густо, бо підлоти різної в більшовицьких концтаборах аж кишіло. Я була певна, що саме з таким наміром прошкують до мене табірні чини. Папір, що його мені тицьнув якийсь із офіцерів, відмовилася підписувати навідріз. «Жодних паперів не підписуватиму. Йдіть геть від мене!» Втрутився начальник КВЧ. Аж тоді вивчила уважно той папірець і підписала. Судді були всі військові. Ставилися до мене погано, я б сказала навіть, вороже. За всяку ціну хотіли запроторити мене після табору на заслання. Так би воно й сталося, якби не начальник КВЧ. Він якось зумів мене відстояти. Я не визнавала жодної вини за собою, чим накликала на себе страшенний гнів суддів. Знову підсобив начальник КВЧ. Виголосив цілу промову, з якої було зрозуміло, що «осужденная Грабев твердо стала на путь исправления». Своїм палким виступом він зумів домогтися того, що мені скоротили термін ув'язнення й не вислали нікуди після табору.

Безконечній моїй, як здавалося першопочатково, неволі настав таки кінець. Я вільна! Волю сприймала не візуально, як, очевидно, всі люди, а на слух. Музикантка ж бо. Воля, воля, воля... Ці жадані для кожного в'язня слова вчувалися навіть у ледь відчутному леготі вітерця. Звуки волі супроводили мене аж до Коломиї. Туди я повернулася на стару роботу. А зі мною і скрипка, що теж відбула довге ув'язнення.

Чи була я щаслива? Безумовно. З таборів вийшла з набором різних болячок, але жива. Не мала чоловіка, домівки, але мала двох синів-соколів. Вітчина моя поярмлена,

сплюндрована, але то Україна. Для неї збиралася доживати решту віку свого. Ти мала намір офірувати твоїх синів, як офірував себе їхній батько – Омелян Грабець.

Х «ВОЛЯ АБО СМЕРТЬ!»

Першу згадку про чоловіка знайшла в польському часописі. Чи то була книжечка? Вже й не згадаю. Пам'ятаю лише, що написано було по-польськи. а видано в Америці. Йшлося там про польських підпільників, Армію Крайову та українське підпілля й УПА. Написано досить об'єктивно й обширно. Так, від польського автора, довідалася про деякі подробиці з підпільного життя свого чоловіка. «Омелян Грабець – перше псевдо Вовк, згодом – полковник Батько – з великим успіхом організував боротьбу українських патріотів проти німецьких окупантів та сталіністів на Рівненщині та Винничині. Загинув 10 червня 1944 року в бою з більшовиками на Винничині». Ось так приблизно писали в тій книжечці про Мілька. Написано було, як то не дивно із симпатією. Для мене то було надзвичайно важливо. Я переконалася, що світ не забув Омеляна Грабця та його соратників. Був то початок шістдесятих років. Більше я про свого чоловіка нічого не чула й не знала. Думала, що так воно й залишиться вже. Синам нашим велося тяжко, бо ніде й ніколи не приховували своєї гордості за батька. Часи були такі, що я хоч особливо й не крилася з тим, ким був мій чоловік, але все-таки боялася прохопитися зайвим словом. Жила ж бо в суспільстві, де до кожної порядної людини було приставлено агента КДБ. Несподівано, наприкінці 1990 року одержала листа з Винниці. Дався чути зв'язковий полковника Батька. Для мене то було повною несподіванкою. На той час не мала вже жодної надії довідатися ще щось про чоловіка. Сорок шість років минуло. Михайло Климчук, а саме він був зв'язковим в Омеляна, випадково натрапив на мій слід у Львові. Писав, що хоче побачити Омелянових синів, мене.

Їхала до Омелянового соратника й згадувала свого чоловіка.

Був Омелян чудовий декламатор. За німців у Чесанові з великим успіхом читав Шевченка. Співав гарно сольо і в хорі. Самовідданий просвітянин. Студіював політехніку в Празі. Усе свідоме життя провів у підпільній боротьбі. Чехословацькі власті видали студента Омеляна Грабця польській поліції. Тож навчання не закінчив.

Я ніяк не могла й досі не можу уявити собі, як Омелян стріляє, такий добрий і делікатний він був. Любив дітей і користувався їхньою прихильністю. В Чесанові частенько приходив до мене до школи. Тяжко уявити його в якихось жорстоких справах, бо був дуже м'який. Хоч постійна боротьба багатьох робила твердими й жорстокими, залишала відбиток на вдачі, Омелян нітрохи не піддавався цьому. Більшість людей з організації, що приходили до нас, були лаконічні в розмові, говорили здебільшого, приказним тоном. Я те все вловлювала, бо слух мала музикальний. В Омеляна цього не було. Хоч у львівських подіях був досить суворий. Аж я його не впізнавала.

До їжі був байдужий. Часом навіть не бачив що йому накладено в тарілку і що він їсть. Цілком заглиблювався у справи. Іноді в якихось гостинах чи на прийняттях за звичкою з'їдав хутенько, а його припрошують знову. То я його вже штуркала під бік, щоб не поспішав.

У сім'ї бував дуже рідко, майже як гість. Усе справи, справи, справи... Проте, коли вже приходив додому, то любив, щоб я сиділа біля нього. У мене ж були свої

справи. Тут у нас іноді виникали суперечки. У незнайомому товаристві нас мали за брата й сестру. Такі ми були схожі.

Я частенько ходила музикувати до Жуків, що мешкали навпроти нас. Їхня донька Любця, нині визначна піаністка в США, добре акомпонувала. З нею влаштовували собі досить часто маленькі концерти. Омелян ревнував мене до Жуків. То я вже старалася за його присутності до них не бігати.

Неодноразово намагалися залучити його на свій бік мельниківці. Часто приходив до нас їхній представник Коник. Отець Посіко теж навідувався не раз. Приглянувся їм Омелян. Було це ще в Чесанові. Дискусії відбувалися дуже гарячі, надзвичайно, але в цивілізованих рамках. Я нерідко виходила з себе. «Слухай, – кажу, – жени їх до біса з хати. Втряси їм груш і жени в потилицю». Він лише підсмішковувався і казав, що то не є метод. Терплячий і лагідний був до неможливого. Чемно з ними розкланювався... Я б їх у кліп ока повикидала й поспускала зі сходів. Нетерпляча була. А він витриманий. В його особі пропав великий дипломат, мабуть.

Був Омелян надзвичайно прив'язаний до своєї родини. Ще коли сидів у Бригідках, просив мене допомогти братові Василькові вступити до гімназії. Дуже хотів бачити брата гімназистом. Але не судилося, бо розгорілася війна. Згодом просив, аби не забувала про Петруся та Галю, як він загине. Звичайно, я те пам'ятала й досі пам'ятаю...

Зустрілися ми з Михайлом Климчуком, наче рідні. Він з великою приязню та відданістю ставився до свого командира. Симпатії свої виявляв тепер його дружині та дітям. Багато розповідав про бойовий шлях полковника Батька. Особливо захоплювався операцією розгрому фашистської в'язниці, яку розробив і провів Омелян. Усіх в'язнів звільнили без будь-яких жертв серед УПА.

Михайло Климчук відбув совітську каторгу, де підірвав собі дуже здоров'я, зазнав багато гонінь, але залишився дійовим і невтомним. Дяка йому від мене й синів велика.

Від Михайла довідалася про посади мого чоловіка. Був він добрий конспіратор. Говорив мені якраз стільки, скільки дозволяли тодішні умови. Я, дружина, знала про підпільні чоловікові справи лише малесеньку децицію. Сорок першого року Омелян Грабець став членом Головного Військового Штабу ОУН, крім того – Командиром Головного Військового Осередку, водночас посідав пост Провідника Центральної Округи ОУН на Східноукраїнських Землях. Можна собі лише уявити, який величезний тягар ніс на своїх плечах цей чоловік. Бо не думається мені, щоб на якійсь із цих посад він перебував у ролі «весільного генерала». Не в його то вдачі було.

Вищий провід посилав Омеляна Грабця завжди туди, де важче. У сорок третьому відважний підпільник організовує групу УПА-Південь й відразу ж стає її командиром. Тут Грабця знали як полковника Батька. Його заступником стає Антон, який загинув 24 грудня 1943 року, шефом штабу – Кропива, який склав голову 13 червня 1944 року.

Винничина кишіла німцями. Небезпека чигала на вояків УПА на кожному кроці. Але я вже казала, що Мількові завжди діставалася найтяжча ділянка. Хоч боротьба проти чисельних ворогів України ніколи легка не була.

Полковник Батько з малою групою стрільців наткнувся випадково на німців. Зав'язався бій. Але й тут поранений Омелян не так дбав про прострелену руку, як про друкарську машинку. Тримав її в здоровій руці, не довіряючи нікому того скарбу.

Українським повстанцям часто доводилося «позичати» зброю в німців. Тут

Омелянові ставали в пригоді його спортивні навички. Він розробляв і проводив блискавичні операції.

На зміну німцям на Винничину прийшли більшовики. В перші ж дні до них переметнулося двоє військових, яких повстанці ще за німецької окупації визволили з фашистського табору. До того часу вони сиділи дуже смиренно. Особливо себе не проявляли в боротьбі з німцями. Цілком інакше ці «герої» вели себе тепер. Разом із загонами НКВД день і ніч вишукували і безжалісно нищили українських партизанів. Знали ж перекинчики чимало: явки, зв'язки, псевда провідників... Лиха накоїли доволі. Цих двох і досі побоюються на Винничині, бо переслідують всіх причетних до УПА та підпілля. Ці ж песиголовці навели енкаведистів і на Омеляна Грабця. Про останній бій свого чоловіка перепоїв зі слів Михайла Климчука.

Невеликий відділ бійців УПА на чолі з полковником Батьком притиснули до ставів біля села Микулинців Літинського району енкаведисти із «заградітельних» загонів. Чисельна перевага на боці ворога. Омелян вирішує врятувати хлопців. Дає наказ усім вицофуватися потихеньку, а сам стає до скоростріла. Чекісти неодмінно хочуть взяти його живцем. «Батька, здавайся!». Але скоростріл не змовкав. Вузькі греблі поміж ставками вимощені трупами більшовиків. Тим часом набої закінчуються. Черги зі скоростріла все коротші. П'яні, розлючені пики більшовиків уже поруч. «Батька! Ты окружен! Сдавайся!».

«Воля або смерть!» – полковник Батько випростовується на повний зріст і йде назустріч смерті. Стятий довгою чергою з автомата, падає...

Мав тоді Омелян Грабець вік Ісуса Христа – тридцять три роки.